

**XIINXALA SIRNA RAAWWII ARAARAA GONDOOROO
DANUU: KAN HAWAASA OROMOO GUJII AANAA ODDOO
SHAAKKISOO**

TAAYYEE TASFAAYEE

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'E, MUUMMEE AFAANOROMOO,
OG-BARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE.**

**YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJJII NAMOOMA,
QO'ANNOO AFAANII, QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNEE

**XIINXALA SIRNA RAAWWII ARAARAA GONDOOROO DANUU: KAN
HAWAASA OROMOO GUJII AANAA ODDOO SHAAKKISOO**

TAAYYEE TASFAAYEE

GORSA: MULGEETAA NAGAASAA (PhD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)

GUUTTACHUUF QOPHAA'E, MUUMMEE AFAANOROMOO,

OG-BARRUUF FOOKLOORIITHIF DHIYAATE.

YUUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJJII NAMOOMA,

QO'ANNOO AFAANII, QUUNNAMTHI MUUMMEE AFAAN

OROMOO, OGBARRUUF

FOOKLOORII

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNEE

Yuunnivarsitii Finfinnee

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraan Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Og-barruu guuttachuuf Taayyee Tasfaayee, mata-duree: Xiinxala Sirna Raawwii Araaraa Goondooroo Danuu: Kan Hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo Xinxaluurratti Kan Xiyyeeffate qophaa'e sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa'ee guuteera.

Koree Qormaataa

Qorataa alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qorataa keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee yookiin qindeessaasagantaa digirii lammaffaa(MA)

Axeraraa

Qorannoon kun kan irratti adeemsifamee adeemsa sirna raawwii araara gondooroo danuu kan hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo bakka walitti bu'insi cimaan uumame keessatti kan adeemsifamedha. Isaanis hawaasa Gujiifi Gujii gidduuttii kan uumame akka iddattoottis fudhachuun qoratichi qorannoo isaa gaggeesseera. Innis akkaataa sirni raawwii sun ittiin adeemsifamu, gosa araaraa kanaaf wantoota raawwiif barbaachisan yookiin keessatti mul'atan addaan baasuun kan ibsamandha. Sirna araaraa keessatti kanneen hirmaatan akka Aanaa Oddo Shaakkisootti jaarsolee, hayyootaa, abbootiin gadaafi beerota ciccimoo kanaan dura sirna araara adda addarratti kanneen hirmaatandha. Qorataan kun adeemsa raawwii sirna araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii ka'umsaa godhaachuudhaan qorannoo kana adeemsiisuuf murteesse jira. Qorannoo kana keessatti gaaffiilee qoratichi deebii kennuuf, ka'e keessaa muraasni: Xiinxala raawwii sirni araaraa gondooroo kana maal akka fakkaatu, sirna araaraa kana eenyuufatu raawwachiisa, sirna araaraa kana keessatti wantoonni ittii fayyadaman fakkoommiiwwan maal fa'a akka qabaniifi yoomessii sirna kanaa maal fa'a akka fakkaataniif deebii barbaaduufdha. Akkasumas, kaayyoolee qorannoo, keessaa immoo meeshaalee aadaafi nyaanni aadaa sirna araaraa kana irratti gargaaran maal irraa akka qophaa'aniifi faayidaa maaliif akka oolan, akkasumas, bu'aan sirna araaraa kana irraa argamu maal fa'aa akka ta'an addeessuuf kaayyeeffateera. Ragaawwaniifi odeeffannoota odeef-keenitoota irraa walitti qabaman boqonnaa araffaa keessatti hiikni erga itti kennamee booda xiinxalamanii argannoofi yaadni furmaataa maal akka ta'e ibseera. Kunis, xiinxalli raawwii sirna araaraa Gondooroo danuu keessatti taasifamuu kun adeemsa mataa isaa akka qabuufi jaarsoleen, hayyoonni, abbootiin gadaafi beerri ciccimoon erga seera gaaddisaa baafatanii booda dhimma dubbii walduraa duubaan nama isaanitti dheeseerraa/baqatteraa qoruun fudhatanii akkata itti raawwatamuu hordofuun hubateera. Karaabiraatiin, sirna araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii biratti kanneen qooda fudhatan saala lamaanuu akka ta'an qoratichi mirkaneeffateera. Dhuma irratti; Yaadolee armaan gadii akka furmaataatti kaa'eera. Kunis, adeemsa raawwii sirna araaraa hawaasa Oromoo Gujii keessatti jaarsoleen, hayyoonniifi beerronni ciccimoon namoota waaldhaban, waldanan, ...kkf irratti haaluma aadaan hawaasichaa ajajuun ykn sirni gadaa murteeffateen raawwachuun nageenyaafi tasgabbiin isaanii eeggachuuf waan godhamuuf, kun immoo haaluma kanaan itti fufuu akka qabu gochuun barbaachisaa akka ta'eefi akka walii galaatti immoo aadaan hawaasa Oromoo Gujii kun aadaa kabajamaafi beekamaa jijjiirama guddaa fidaa akka tureefi yeroo ammaa immoo rakkoon tokko tokko darbee darbee waan mul'atu waan ta'eef, hawaasichi bifuma kanaan dura raawwachuun dhabamsiise odoo hindagatiin dhimma itti bahuun dhaloota boriif kaa'uun akka irraa eeggamuu yaadota furmaataa qoratichi lafa kaa'edha.

Galata

Hundumaan dura dursee galanni Waaqayyoo guddaaf haa ta’u. Hojii qorannoo kana keessatti addadurummaan jalqabaa kaasee hanga dhumaatti nuffiifi dadhabbi tokko malee kan na waliin ifaajaa turan Dr.Mulgeetaa Nagaasaafi Dr.Xilaahuun Taliilaaf galanni kiyya daangaa hinqabu. Itti aansuun galma ga’insa qorannoo kootiif deeggarsa yaadaafi eeyyama hojiirraa naaf kennuun akka ani ragaa funaannadhuuf kan na gargaaran dura bu’aa mana barumsaa keenyaa barsiisaa Dukkallee Saafaayiifi Abbabaa Lammeessaa barataa PhD Yuuniivarsiitii Finfinneef galanni ani qabu olaanaadha. Itti aansuun yeroo dhimma funaansa ragaaleef gara dirree bobba’utti kaameraa kaasuun akkasumas, Viidiyoo waraabbiin kan na gargaaraa ture hiriyyaa koo hojjetaa waajjira misooma maallaqafi dinagdee kan ta’an Obbo Daassalaanyi Alamuufi haadha mana kiyya adde Misiraaq Katamaa baay’een galateeffadha. Kanamalees, hojii qorannoo koo keessatti deeggarsa odeeffannoo hanga beekumsa isaanii naaf qooduun kan nagargaaraa turte hojjeettuu waajjiira Aadaa Tuurizimii aannichaa duraanii addee Xaayituu Me’eefi Hiriyoota koo barsiisota mana barumsaa keenyaa Waaqgaarii Qana’aafi Malaakuu Tsiggeef galata guddaan isaaniif qaba. Dhumarratti dhimma qorannoo kootiif odeeffannoo gama waajjira isaaniitiin jiru naaf qooduun kan na wajjin dadhabaa turan qindeessaa waajjira Aadaafi Turzimii Aanaa Oddoo Shaakkisoo Obbo Waaqjiraa Bayyanaafi hojjetaa waajjirichaa kan ta’an Obbo Ejeersa Duubeetiif galanniani isiniif qabu dachaadha.

Baafata

Qabuyyee	Fuula
Axeraraa.....	i
Galata.....	ii
Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1. Seen-duubee Qoarannichaa	1
1.2. Haala Naannoo Qorannichaa	5
1.2.1. Ibsa Naannoo Qorannichaa	6
1.2.2. Diinagdee Uummata Aanichaa	6
1.2.3. Iddoowwan Aadaafi seena Qabeessa Godina Gujii Keessatti Argaman	7
1.2.4. Iddoowwan Hawwata Turizimii Godinicha keessatti Argaman	8
1.2.5. Gootuuwwaniifi Qaamota Bishaan Godina Gujiitti Argaman	8
1.2.6. Aadaa Uummataa Aanaa Oddoo Shaakkisoo	9
1.2.7. Aadaa Fuudhaafi Heeruma OromooGujii	9
1.2.8. Ardaalee Jilaa Oromoo Gujii Itti Godaanuufi Sirna achitti Raawwatamu	10
1.2.9. Ardaa Jilaa Me’ee Bokkuu Sirnoota Raawwataman Gurguddoo:	10
1.2.10. Ardaalee jilaa uraagaan itti qubatan (iiti godaanaan).....	11
1,2,11. Ardaa jilaa Maattiin itti qubatuufi Muka korma itti qalatu	11
1.2.12. Ardaa jilaa Hookkuun itti qubatufi mukni korma itti qalu.....	11
1.2.13. Afaaniifi Amantaa Hawaasichaa.....	11
1.2.14. Hortee Oromoo Gujiifi Sirna Gadaa Isaa.....	12
1.2.15. Hortee fi Qubsuma Oromoo Gujii	13
1.3. Ka’umsa Qorannichaa	14
1.4. Kaayyoo Qorannichaa	18
1.4.1. Kaayyoo Gooroo	18
1.4.2. Kaayyoo Gooree	18
1.5. Barbaachisumaa Qorannichaa	18
1.6. Daangaa Qorannichaa.....	19
1.7. Hanqina Qorannichaa	20
Boqanna Lama: Sakatta’a Barruu	21
2.1. Maalummaa Fookloorii	21
2.2. Gosoota Fookloorii.....	22

2.2.1. Afoolaa.....	22
2.2.2. Fookloorii Meeshaalee Aadaa.....	23
2.2.3. Fookloorii Barsiifata Hawaasaa	23
2.2.4. Dalagaa Artii Duudhaa.....	24
2.3. Faayidaa Fookloorii.....	25
2.4. Maalummaa Waldhabbii	25
2.5. Yaaxinaalee Waldhabbii hiikuu	25
2.6. Araara waldhabbii saboota adda addaa	28
2.7. Haala Himannoo Wal-dhabdee Araaraa Ittiin Dhaggeeffatan	29
2.8. Maloota yookiin Tooftaalee Waldhabdee Ittiin Araarsan	29
2.9. Tarsiimoo Waldhabbii Araarsuu	30
2.10. Maddoota Waldhabbii	31
2.11. Wantoota Akaakuu Waldhabbii To'achuuf Gargaaran	31
2.12. Gahee Sirni Gadaan Waldhabbii To'achuu Keessatti Qabu	31
2.13. Maalummaa Araaraa	31
2.14. Akkataa uummanni Oromoo adeemsa sirna araaraa dhimma itti bahu maalfa'i?	32
2.15.1. Kallachaan Araarsuu	32
2.15.2. Bokkuun Araarsuu	33
2.15.3. Hayyuun Araarsuu	34
Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaafi Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	36
3.1. Mala Qorannichaa	36
3.2. Iddattoo.....	36
3.3. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	37
3.4. Daawwannaa	37
3.5. Af-gaaffii	38
3.6. Marii Garee Xiyyeeffannoo/ Focus Group Discussion/	38
3.7. Meeshaalee Warraabbii	39
3.8. Adeemsa funaansa Ragaalee	40
3.9. Malleen Xiinxala ragaalee	40
3.9.1. Odeef-kennitoota.....	40
3.10. Mala Odeeffannoo xiinxaaluu	41

3.11. Naamusa Ogummaa	41
Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee	42
4.1. Adeemsa sirna Raawwii Araaraa Gondooroo Danuu Kan Hawaasa Oromoo Gujii	44
4.1.1. Adeemsa raawwii Sirna Araara Gondooroo Danuu/Ajjechaa Tasaa/	46
4.1.2. Adeemsa Himannaa Araara Gondooroo Danuu	46
4.1.3. Haala Adeemsa Hayyootni/abbootiin Gadaa/ Araaraa Buusan	48
4.1.4. Eebbaa	59
4.1.4.1. Eebba Jilaa Duraa	59
4.1.4.2. Seera Gaaddisaa Sirna Araaraa Keessatti	61
4.1.5. Haasawa yeroo dubbiin jalqabamu	62
4.1.6. Sirna Araaraa Keessatti Akkaataa Ragaa Kakachiisan	63
4.2. Hirmaattota Sirna Araaraa Gondooroo Aadaa Hawaasa Oromoo Gujii	65
4.2.1. Araara Keessatti Gahee Dubartootaa	66
4.2.2. Yeroo Sirni Araaraa Itti Raawwatamu	67
4.2.3. Dhugumaan walitti Araaramuu qaamota lamaanii kan mirkanneessuu.	68
4.2.4. Qaamoonni waldhaban dhugummaan yoo araaramuu didan wantoota isaan qunnaman	69
4.3. Meeshaalee aadaafi nyaata aadaa sirna araara Oromoo Gujii irratti dhiyaatuufi kan irraa qophaa'u.	70
4.4. Meeshaalee aadaafi nyaataa Sirna Araaraa kanaarratti dhiyaataniif fakkoommiisaanii akka armaan gadiitti ibsa wajjiin dhiyaataniiru. ..	71
4.4.1. Qorii Daraaraa	71
4.4.2. Okkotee	71
4.4.3. Eelee	72
4.4.4. Bokkuu	72
4.4.5. Siiqqee	72
4.4.6. Liichee	72
4.4.7. Ciicoo Mijuu	73
4.5. Fakkoommii wantoota sirna araaraa keessatti qooda qaban	73
4.5.1. Fakkoommii daraaraa	73
4.5.2. Fakkoommii Coqorsaa /margaa	73
4.5.3. Fakkoommii bosona keessaafi hallayyaa fagoo/teeda/	74
4.5.4. Fakkoommii Itittuu	74

4.5.5.Fakkoommii Hoolaa.....	74
4.5.6. Fakkoommii Wayyaa Moofaafi Haaraa	75
4.5.7. Fakkoommii Bookaafi Bishaan.....	75
4.5.8. Fakkoommii Waataa	75
4.5.9. Fakkoommii Lafee Cinaachaa	76
4.5.10. Fakkoommiiwan foon gosa adda addaarraa walitti qabame nyaachisuu	76
4.5.11. Hasaawa /Discorse/	76
4.5.12. Mammaaksa	76
4.6. Bu’aawwan/faayidaalee araarri hawaasa keessatti qabu	77
Boqqonnaa Shan: Guduunfaa (Cuunfaa), Argannoo Fi Yaboo	79
5.1.Guduunfaa	79
5.2.Argannoo	80
5.3.Yaada Furmaataa yookiin yaboo	82
Wabii.....	84
DABALEEWWAN	

Kaartaa 1. Godina Gujiifi aanaa ishee Sararri diimaan karaa Finfinneerraa dhufu akka godina Gujiitti quphannaa Kontomaafi Daariimuu mul'isa. Maddii bulchiinsa Shaakkisoo ejeensii geejjibarraa.

. Aanaa Shaakkisoo

Tarreeffama Suraawwanii

Tarreeffama suraawwanii armaan gaditti dhiyaatan, gabaasa qorannoo kana keessatti argaman kan lakkoofsa fuula isaa mul'isuudha.

Suuraa 1. Marii garee 1 ^{ffaa} Uraagaa, 2 ^{ffaa} Hookkuu, 3 ^{ffaa} Maattii.....	39
Suuraa 2. Yeroo abbaan Gadaa gara warra namni jalaa du'etti hayyoota ergatu.....	50
Suuraa 3. Yeroo hayyoonni warra namni jalaa du'etti yeroo sadii deddeeb'anii.....	51
Suuraa 4. Yeroo hayyoonni mana warra namni jalaa du'ee deemanii galan.....	52
Suuraa.5 Yeroo hayyoonni gara mana namni jalaa du'eetti lammaffaa deebi'an.....	53
Suuraa 6. yeroo jaarsoliin lamaanwalitti deebitee guyyaa gondoaroo qabatan.....	54
Suuraa 7. Yeroo hayyoonni sadiiffaarratti nama nama ajjeese sana fidanii dhufan.....	55
Suuraa 8. Yeroo namicha fidanii dhufanii waayyaa irraa baasan.....	56
Suuraa 9. Yeroo namicha nama ajjeese irraa rifeensa hundaafi qeenca irraa haadanii qoran.....	56
Suuraa 10. Yeroo hoolaa namicha nama ajjeese irratti qalan.....	57
Suuraa 11. Yeroo namichi nama ajjeese wayyaa haaraa uffatee nama haaraa.....	58
Suuraa 12. . Yeroo duubanjii walitti kennan.....	58
Suuraa 13. Yeroo Sirni Gondoaroo Raawwatee Gara Mana Walii Deemuu Qalatanii Nyaatanii unan.....	59

Gabaajee

ADT. =Alternate Disput Resolution/Mala biroon araara buusuu/

CHL. = Chaartii Lammii

Kkf . = Kanaaf kana kan fakkaatu

SHHKeew. = Seera Hariiroo Hawaasummaa Keewwata

Hiika Jechootaa Qoranniha keessatti

Aadaa malee	Waan aadaa keessa hin jirre
Ani bade	Gaabbeera,dogoggoreera
Balchooma	qulqullaa'a
Bayyadhu	Fagaadhu, badi asii
Beera	Niitii ykn dubartii heerumte
Bobbaa	yeroo ganama horiin dheedaaf gad-yaa'u
Ceeruu	Qaana'uu
Cidhoomuu	waldhaanuu,fayyisuu
Danuu	Akka tasaa nama nama ajjeese
Daraaraa	Bunaa, tamboo, damma
Deebanaa	badhaadhaa
Dheetuu	Itti baqachuu; balleessaa ofii beekanii dhiifama gaafachuu
Dunnachuu	Aadaa walgargaarsaa
Durrisa	seexana
Faroo	Milkii
Fichaa	Naannoo ykn ardaa
Fokkoo	safuu
Fuula namatti hingalu	fuula namatti hindeebifatu,
Galchuma	yeroo horiin galgala galu
Gondooroo	Kan ta'uu hinmalle
Gootalee	daboo,walgargaarsa
Gufuu qoraattii	Rakkoo,dadhabbi,beela-dheebuu
Hidha hinhiikatu/ukata/	saqqii hinbaafatu
Himoo	Warra intala heerumtee deemuun himuu
Jaarsa argaa dhageettii	Yoo gaafatan himuu kan danda'u
Jila	Yaa'ii
Karra	Qabeenya/dinagdee
Kasoo	salphaa/maxaqoo/laafee kan garaan isaa namaa nawu
Le'ii	Jireenya
Leetoo	Jireenya,suphee
Maandhaaa	Quxusuu
Marra	marga jidhaa,lalisaa nagaa kan ibsu
Nu lagi	Nurraa qabi,nurraa dhoowwi(waan hamtuu)
Nyaapha	diina
Nyaataa untoo	Nyaataafi dhugaatii
Waan dhibii	kan biroo
Waliif dhiiga	Obboleessa waliiti/fira
Weedduu	Sirba loonii

Boqonnaa Tokko: Seensa

Qorannoon gaggeeffamu tokko kaayyoofi sababa mataa isaa qaba. Kana jechuunis qorannoo gaggeeffamuuf maaltu qabata akka ta'ee gaaffii kanaaf furmaata laachuuf galma bu'uureffachuun gaggeeffama. kanuma irratti hundaa'uun qorannoon kunis boqqonnaa shanitti qoodamee kan jirudha. Boqonnaan jalqabaa keessatti qabxiilee kanneen akka seenduubee, ka'umsa qorannoo, kaayyoo qorannoo, faayidaa qorannoo, daangaa qorannoo, ibsa gabaabbaa naannoo, boqonnaa lama keessatti sakatta'a barruu, sadii keessatti mala qorannoo, boqonnaa afur keessatti xinxaala ragaaleefi boqonnaa shan keessatti immoo goolabaafi yaada furmaataa walduraa duubaan kan of keessatti hammatedha.

1.1. Seen-duubee Qaarannichaa

Hawaasni tokko Fookloorii mataa isaa qaba. Fooklooriin immoo gochaaleen hawaasni tokko dalagu, raawwatu, amanu, xiinxaluufi kkf dabalata. Kanaafuu, aadaa, duudhaa, amantii, safuu hawaasa tokkoo dhaloota irraa gara dhalootaatti kan dabarsudha. Yaaduma kana ilaalchisee Oring(1995:135) Grimms wabeeffachuun ibsutti Fooklooriin duudhaa yeroo dheeraa, hambaawwan yeroo dheeraaf /beekumsa/ turan irratti xiyyeeffachuun wantoota durii (any thing old) ijaarsa durii, ragaawwan seeraa durii, aartii durii, dur-durii, sirba durii, barsiifataafi kkf hammata jechuun ibsa. Kanaafuu, Fookilooriin bu'uura duudhaafi seenaa hawaasa fookloorii sanaa ibsa jechuun nidanda'ma. Haalli kunis darbaadabarsaan erga dhalli namaa lafa kanarratti argamee kaaseeti. Kana jechuun fooklooriin beekumsa aadaa, duudhaaleefi barsiifata saba tokkoo baatee kan tarkaanfatu jechuun nidanda'ama. Yaaduma kana Oring (1999:136) yoo ibsiti “.....folklore as oral tradition and beliefs handed down from generation to generation without the use of writing” jechuun ibsiti. Fook-afaan aadaafi duudhaalee adda addaa of keessatti qabatee labataa labatatti barruu tokko malee himamsa afaaniin kan daddabarsudha.

Haaluma walifakkaatuun fookloorii hawaasichaa keessaa tokko kan ta'e aadaa araaraati. Sirni araaraa kun aadaa beekamaa hawaasa kamiyyuu biratti fudhatamu qabu

yoommuu ta’u, kan qaamni waldhabe tokko bifa ittiin jireenya hawaasummaa isaaniicimsachuun akka jiraataniif tooftaa ittiin walitti fidanii araarsandha. Waldhabbii hawaasa tokkoo yoomiifi eessatti akka jalqabe wanti beekamu jiraachuu baatullee, erga dhalli namaa gamtaan waliin jiraachuu eegalee kaasee uumamaa kan tureefi har’as kan itti fufee kan jirudha. Yaaduma kana hayyuun (Ho-won Jeong) haala armaan gadiitiin ibseera.

“Conflict dates from the being of human history and will probably never end. Our survival on this planet linkages on how we manage the various features of conflict and that is fuelled not only by seemingly in compatible interests and values but also by hostilities”(Ho-Won Jeong,2008:3).

Waldhabbiin uumamuu kan eegale guyyaa seenaa dhalli namaa jalqabee kaasee yoo ta’u, ammas kan hindhabbanne ta’uusaati jedha. Dhalli namaa jiruufi jireenya isaa keessatti karaalee adda addaafi haala addaatiin guyyaadhaa guyyaatti waldhaba. Hayyuun Galtang(2002:34-35) haala armaan gadiitiin ibseera. “Conflict experienced each day by human being who have different background, culture, class, nationality, age and gender”. Waldhabbii haala dhalli namaa yeroo kamiyyuu seen-duubee, aadaa, sadarkaa, umuriifi saala garaagaraa qaban bu’uura godhachuun kan mula’atu muuxannoo jirudha jedha. Kana jechuun haala aadaatiin naannoo ofii jiran sanatti waldhabaa, araaramaas jiraatu. “Conflict and dynamic tension existing in every society, Zinnaifi Eitzen(1991). Karl Marx(1991:28) Zinnaifi Eitzen wabeeffachuun waldhabbii yoo ibsu, Waldhabbiifi cinqamni sochii hawaasaa kamiyyuu keessatti mul’atudha. Hawaasni addunyaa kana irra jiru kamiyyuu naannoo ofii wajjin walitti nibu’a. Kunis, kan irratti hundaa’e, haala aadaa uummanni tokko jireenya hawaasummaa ofii kessatti waggoota dheeraaf geggeessaa turedha.

Biyyoonni Afriikaa haala aadaatiin naannoo isaaniitti waldhabbiin waggoota dheeraaf isaan gidduutti uumamuuf jaarsummaatti kan fayyadamaa turaniif hanga ammaatti abbummaan kan itti fayyadamaa jirandha. Haaluma aadaa isaaniitti fayyadamaa turan irraa kan ka’e yeroo ammaallee biyyoota gamtaa afiriikaa/African Union (AU)/ uumuudhaan iddoowwan rakkoon itti uumamutti deemuudhaan rakkoo furaa jiru. Akka fakkeenyaatti Kongo(1993), Zaire(1997)fi kkf yeroo ammaallee waldhabbiin biyyoota Afiriikaa haaluma duraatiin xiyyeeffannoon itti kennnamee akkaataa waldhabbiin kun itti

to'atamuufi furmaata itti argatuu irratti bu'aa qabeessummaan ilaalamee hojii irra oolaa jiruudha. Hume, (1994)fi Masabaha, (1995) akka ibsanitti, waldhabbiin umamuu karaa lamaan furuun nageenyii amansiisaan akka itti fufuu gochuun nidanda'ama jedhu. Yaadni kun ammo osoo rakkinni hin uumamneefi erga uumamee boodaas ka'umsa rakkoo sanaa adda baasuundha. Yoo uumamnees tarkaanfiin hatattamaa fudhachuun yaada walii galaa kan waldhabbiin ittiin to'achuun danda'amu kaa'uudha jedhu. Itoophiyaa keessatti naannoowwan adda addaatti waldhabbi xixiqqoo battalattii uumaman irraa kaasee hanga lubbuu namaa baasuutti kanneen deeman sadarkaa maatii, garee, gosaafi biyyaatti waldhabbiin uumaman nijiru. Ammas haaluma itti fufiinsa qabuun itti dhimma bahamaa jira. Haaluma aadaatiin waldhabbi hiikuun heera mootummaa karaa idileetiin seera baasuu irraa adda kan ta'eedha. Fakkeenyaaf, seera adaba yakkaa bara 1997 Itoophiyaa keewwata 120, (1) bahe irrattii namni tokko humnaan dubartii dirqiisiisuudhaan qunnamtii saalaa yoo raawwate, hidhaa cimaa waggaa (5-15) tiin adabama jedha. Heera tumamee kana keessatti abbaan murtii qaama yakkicha raawwatee irrattii daangaa waggoota tuqaman kana ilaaluudhaan murtii madaaluu kennuun ka'umsaafi dhuma waggaa kaa'amee haquu hindanda'u.

Aadaa hawaasa Oromoo keessatti waldhabbi sadarkaa garagaraa irratti niuumama. Kunis, waldhabbi ollaafi ollaa, waldhabbi gosaafi gosaa, waldhabbi namaafi haala uumamaafi wkf niuumamu. Waldhabbi uumamu kana hawaasichi kan callisee ilaalu osoo hintaane qaamni waldhabe lamaan osoo sadarkaa miidhaa cimaa irraan walhingahiin adeemsa raawwii sirna araaraa hawaasichaatiin dubbiin isaanii ilaalama. Ka'umsi, waldhabbi sababa kamiinuu haa uumamu, walxaxinsaafi ulfaatinsa isaanii irratti hundaa'uun tooftaa waldhabbi hiikuu sirrii ta'an fayyadamuun waldhabdee kana karaa nagaan yoo hinhiikiin balaa guddaa geessisuun lubbuu namaafi karra hedduu mancaasisuu danda'a. Yaadni toora interneetii [http://www.gdrcorg/u-gov/what is conflict resolution.htm](http://www.gdrcorg/u-gov/what%20is%20conflict%20resolution.htm) jedhamu irraa argame yaaduma armaan olii kana deeggaruun armaan gaditti kaa'ameera. Yaadni kunis, sochiin tooftalee waldhabbi hiikuu filannoo qabu kan maddi isaa amantaa yookiin ilaalcha gara mana murtii deemuufi jeequmsa kaasuu irraa karaa nagaan waldhabbi hiikuu filatamaa ta'aa dhufee jedha. Yaad-rimee kana irraa ka'uudhaan hawaasicha birattis rakkoon akkanaa kun yeroo uumamu karaan ittiin furmaata argatu nijira. Isaan kanas, hanga tokko haalaallu. Kunis, akka aadaa hawaasa

Oromoo Gujiitti walduhabbiif furuuf tooftaan itti fayyadaman, qaamoota walduhaban lamaan haaluma aadaan hawaasichaa eeyyamuun dubbiin qaamoota lamaanii ilaalamee /falli falatama/ araarri buufama.

Araarri kunis bifa badii dalagameen xinnaadha hanga guddaatti xinxalameenaraara gosa adda addaatuhaaluma bara gadaa adda addaarratti murteeffameen nagaan akka bu'u taasiifama. Yoo yakki uumame immoo wantoota kanaan dura uumamaa turanirraa adda ta'ee mul'ate akka lammata deebi'ee akka hinmul'anneef /madda isaa gogsuun akka danda'amuuf/ aadaa boonsaa namatti tolu sirna araara gondoootiin gondoorama. Sirni kun sirna aadaa Oromoo Gujii biratti Gujiin yoo Gujii/Oromoon yoo Oromoo odoo hinbeekiin/akka tasaa ajjeese/dane/dafee aadaa sirna gondooro danuutiin to'atamee maddi isaa akka cituu taasiifama. Ta'uu bannaan haaluma armaan olitti tuqamuuf yaalametti lubbuu biraa ba'uu nidanda'a, mancaatiin karraa uumamuus nidanda'a. Karaa waaqalleen immoo cubbuu cimaa kan akka naaftidhalachuu, duudaan dhalachuu, qaamaan tortoruu, hiyyoommachuu, qaama ofiirratti mallattoo buburree fida jedhamee itti amanamu "kitaanbni qulqulluu seera lakoobsaa 31-35fi seera keessa deebii 4 - 21tti harkatu biyyoo qaba/harkatu hirmiiddha/ kanaafuu qulqulluu miti falachuu qaba jedhamee amanama. Akkaataa aadaatiin seerri tumamu haaluma gondoorameen labataa labatatti afaaniifi gochaan daddarbaa kan deemuudha. Gaheen isaas, jiruufi jireenya aadaa waliin walqabatee waan deemuuf, hawaasicha biratti fudhatama qaba. (*Maddi: Maanguddoota biyyaa arga-dhageettiirraafi kitaaba qulqulluu seera lakkobsaafi seera keessa deebiirraa*) kana yoo jennuu adeemsi raawwii sirna araaraa naannoo Oromiyaa keessa jiru haaluma tokkoon, caasaa wal fakkaatuun , tumaa tokkoon, fixama gosa hawaasa tokkoon dhuma jechuu miti. Haalli sirna araaraa kun godinaalee Oromiyaa tokkorraa gara biraatti garaagarummaa qaba. Hawaasa aadaafi afaan walfakkaatu qabu kanaaf immoo odoo haala walfakkaatu kanaan raawwatame jedheen itti waan amaneeff qorannoo kanaan gara walfakkaatutti fiduu barbaade. Kanaafuu, anis qorannoo kana keessatti wanti bal'inaan ilaalamuun ibsame mata duree xiinxaa raawwii sirna araara gondooro danuu kan hawaasa Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo keessatti raawwataman kana xinxaaluu gara tokkotti fiduuf qorannoo geggeessuu barbaade.

1.2. Haala Naannoo Qorannichaa

Haala naannoo qorannichaa ilaalchisuun akkuma daangaa qorannoo keessatti tuqamuuf yaalametti qorannichi kan adeemsifame godina Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo keessattidha. Aanaan kun Aanaalee godinni Gujii kudha jaha qabdu keessaa ishee tokko yoo taatu, magaalaa guddiittii biyyattii Finfinneerraa gara kibba Oromiyaatti kiiloo meetira 495 fagaatee argamti. Akka odeeffannoon waajjira Qonnaafi Misooma Horsiisee Bulaa Aanaa Oddoo Shaakkisoo'' irraa argame mul'ssutti aanaan kun bal'ina lafaa hektaara 522,000 kan qabdu yoo ta'u, kallattii afraniinuu aanaalee garagaraatiin marfamtee argamti. Aanaaleen kunis, Bahaan aanaa Adoolaa, Kibbaan magaala guddittii godina Gujii Nagallee, Lixaan aanaa Uraagaafi Kaabaan uummata sidaamaati. Haalli teessuma aanichaa harki caalaan badda daree yoo ta'u, harki irra xinaan gammoojjiidha. Waan kana ta'eef, aanaan Oddoo Shaakkisoo aanaalee durgoo gammoojjii hinqabnee keessatti ramadamti. Kanarraa ka'uudhaan rooba gahaadha kan jedhamu yeroo lama kan argattudha. Moggaasni aanichaa jechoota lamarraa kan moggaafamte yoota'ukunis, muka Odaafi Laga Shaankaa jedhurraa moggaafame. Moggaasni isaa kunis, Odaa shaankaa akka ta'etti himama. Sababni moggaasa kanaa gosa Oromoo Gujii achi qubateefi muka odaa kana jala bishaantu burqee laga shaankaatti dabalamurraa kan ka'e, maqaan Oddoo Shaakkisoo jedhamu kun kennameefjedhama. Irra caalaan hawaasa dinagdee aanichaa horsiisee bulaa yoo ta'u, ummanni aanichaa rooba argatan kanatti fayyadamuun oomisha baddaatti oomishaman kanneen akka boloqqee, xaafiifi boqqoolloo, garbuu, baaqelaafi weessii/Enset/nioomishu. (*Maddi: Barruu xiqqaa waajjirri Qonnaa Aanaa Oddoo Shaakkisoorraa*(1998:5-8)*fi W/A/T/Aanaa Oddoo Shaakkisoo*(2005:24-25).

Kaartaa 1. Godina Gujiifi aanaa ishee Sararri diimaan karaa Finfinneerraa dhufu akka godina Gujiitti quphannaa Kontomaafi Daariimuu mul'isa. Maddii bulchiinsa Shaakkisoo ejeensii geejjibarraa.

. Aanaa Shaakkisoo

1.2.1.Ibsa Naannoo Qorannichaa

Qorannoon kan adeemsifamu naannoo Oromiyaa godina Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo keessattidha. Aanaan Oddoo Shaakkisoo aanoolee kudha jahan godina Gujiitti argaman keessaa ishee tokko yommuu taatu, magaalaa Finfinneerraa gara kibba biyyattiitti kiiloo meetira 495 fagaattee argamti. Aanaan kun magaalaa godinaa irraa kiiloo meetira 60 waan fagaattee argamtuuf magaala guddoo godinichaa keessaa ishee lammaffaarratti argamti.(*Maddi;Barruu Aadaafi tuurizimii Aanaa Oddoo Shaakkisoorraa*2004:25).

Aanaan Oddoo Shaakkisoo bal'ina lafaa heektaara 522,000 kan qabduufi bulchiinsa magaalaa tokko qabdi. Aanaan kun kallattii arfaniinuu aanaalee kanneen akka Uraagaa, Adoola, Sabbaa Boruu fi Hara Qalloorraa fageenya km 90, 19, 80fi 100n daangeffamtee itti naanna'anii argamu. Haalli teessuma lafaa aanichaa baddaa daree 80% fi gammoojjiiin ammoo 20% fi haalli qilleensaa aanichaa ammoo o'i giddugaleessaan 35-40% kan qabduufi rooba walii gala waggaatti yeroo lama qofaa argatti. Kunis, rooba waqtii gannaa kan Waxabajjii walakkaa eegalee hanga Hagayya walakeessaatti kan argattuufi rooba waqtii Birraa Fuulbaana irraa eegalee hanga dhuma ji'a Sadaasaatti argattudha. Aanaan Oddoo Shaakkisoo rooba walii gala waggaatti hanga milii meetira 500-700 kan ta'u argatti. (*Maddi;Barruu W/Q/Bulalaa Aanaa Oddoo Shaakkisoorraa*(2005:26)).

Magaalli kun magaalaa guddiitti lammaaffaa godina Gujii yommuu taatu, jecha “muka Odaa” fi “ Laga Shaankaa” jeddhurraa argame. Hiikaan isaas” Burqaa Odaa jalaa” akka ta'eetu himama. Kana jechuu gumii jilaa gaggeessitu muka kana jalatti akka walitti qabaamtee hojii sirna araaraa kan hojjettuu fi marii sirna gadaaf akka walii gaahantu dubbatama. Gumiin sirna kanaaf walitti dhuftu kunis kanneen akka qaalluu, jaarsolii, hayyuu, gadamoojjiiifi beerriin ciccimoofaa akka ta'an jaaroleen argaa-dhageettii natti himaniiru.(*Maddi Ogbarruu:Afgaaffii,Obbo Waree Halakee Aadaa Oromoo Gujii*).

1.2.2. Diinagdee Uummata Aanichaa

Aanaan kun gandoota baaddiyyaa 23fi bulchiinsa magaalaa 1 kan qabdu yommuu taatu irra caalaan hawaasa diinagdee aanichaa horsiisee bulaadha. Bal'inni lafa aanichaa hektaara 522,000 yoo ta'u kanneen keessaa lafti qonnaaf oolu hektaara 67,900, lafti

bosonaa hektaara 22,272 lafa qonnaaf hin oolle hektaara 292,099 akkasumas lafti margaa hektaara 139,729 dha. Gandoota aanaa kanaa hunda keessatti rooba haaluma wal fakkataan kan argatan yoo ta’u kunis, gahaadha kan nama jechisiisudha. Hawaasni aanichaas rooba argatu kana fayyadamuun oomisha baddaafi badda dareetti oomishaman kanneen akka badallaa, xaafii garbuu, beeqeela, weessii(inset)fi qamadii ni oomishu. Omishni dammaa keessattuu naannoo baddaafi badda daree kan daraaraan gatamee, baddeessaa, eebichaafi kkf itti argaman baay’inaan beekama. Lafa badda daree keessatti bunni baay’inaan oomishamee gabiyaaf dhiyaata. Haata’u malee qabeenyi uummatichi abbaa karraa ta’uu isaa ittiin ibsatuhorsiisa loonii, hoolee, re’eefi fardeeni. Qabeenni horii karra Gujiin ittiin boonuufieenyummaasaaittiin ibatudha. Namonni horii hinqabne Gujii dhugaa miti jedhama. (*Barruu xiqqoo “The Me’ee Bokko gadaa Convention: may 2008*).

1.2.3.Iddoowwan Aadaafi seena Qabeessa Godina Gujii Keessatti Argaman

Gumii Me’ee Bokkoo: Me’een Bokkoo jila lafa Gujii keessattiargaman keessaa isa tokkodha. Aradaa kanatti raabi, dooriifi gadaan, ganna saddeeti saddeetiin baallii(angoo gadaa) walirraa fuudhuuf iddoo itti walgahandha. Iddoo kanatti muka woyyuu “Me’ee” jedhamu jalatti walgahu. Me’ee Bokkoo gahuuf yaa’i aradaalee jilaa garaa garaatti qalaa, eebbifataafi dhibaafataa deemu. Me’ee Bokkoo dhaqqabanii duuba immoo yaa’i qachaa ijaarratu. Abbootiin gadaa Uraagaa, Maattiiifi Hokkuu hayyoota isaanii waliin Me’ee Bokkootti ka’anii gara qaalluu guddaa eebbaf, qumbii fudhachuufi gumaata qabatani gara jireenna isaanii deemu. Adeemsi kun Guttuu jedhama. Adeemsi guttuu kun raawwatameen duuba abbootiin gadaa gara M’ee Bokkootti deebi’anii baallii waliirraa fuudhuuf qophaa’u. Gumiin kun gumii olaantuu abbootiin gadaa seera itti lallabaniifi rakkoolee uummata isaanii ittiin hiikandha. Dhuma irratti abbaan gadaa duraanii dalagoota dadansaa bara gadaa isaa keessatti hojjetamaniifi kan jalqabamee hafe abbootii gadaa haaraaf akka fiixaan baasaniif nidhiyeessa. Abbootiin gadaa haareyyiin ammoo baallii fudhataniin duuba, seera isaanii lallabu. Me’ee Bokkoottii ka’udhaan gosa isaanii keessaa fulaa’uun,iddoo woyyuu ta’anitti niqubatu, biyya keessa deemuudhaan kaayyoo isaanii nidabarfatu. Kanaan duuba barri gadaa dhibiin le’ii haareyaan jalqaba jechuudha.

1. Odaa Doorii : Jiddu galeessa waaqeeffannaa
2. Fuutoo : Bakka gadaan baallii waliirraa fuudhamu duraanii.
3. Haroo Wolaabuu : Bakka seenaafi aadaa, bakka Gujiin Oromoon irraa maddefi bakka dur qaalluun Gujii tee'u jedhama.

1.2.4.Iddoowwan Hawwata Turizimii Godinicha keessatti Argaman

Godni kun iddoowwan hawwata turizimii tokko tokko niqabdi. Kanneen keessaa gurguddoon kanneen armaan gadiiti.

1. Faaya Bareedinaa Gujii : Uffannaa fi haala rifeensi itti dhawatamu, mi'a, aadaafi artii faaktota garaagaraa Gujii hunda keessa jiran
2. Siidaa Bocamaa/halluu dibamaa/ kan suphee: Aanaa Abbayyaa
3. Paarkii Nacci Saar: Naannoo Arbaaminci
4. Bishaan Danfaa weellamee: Aanaa Abbaayyaa
5. Mudhata Teessuma Lafa Booree-Uraagaa: Aanaalee Booreefi Uraagaa
6. Dhakaa Marsaa: Aanaa libaan

1.2.5.Gootuuwwaniifi Qaamota Bishaan Godina Gujiitti Argaman

1. Lageewwan: Gannaalee, Gabartichaa, Daawwaa, Iyyaa, Hawaxaa, Abaabaa, Afalataa, Mormoraafi Kojowaa
2. Haroowan: Abbaayaafi Gaamoo
3. Sankollee-Horaa: Aanaa uraagaa
4. Geeshaa: Aanaa Uraagaa
5. Lugoodaama: Aanaa Booreefi Diimaa gidduutti
6. Buqqisaa: Aanaa UraagaafiBooree gidduutti
7. Girrittuu Kossa: Aanaa Oddoo Shaakkisoo
8. Girrittuu Tamboo: Aanaa Oddoo Shaakkisoo
9. Girrittuu Harmuufuu: Aanaa Oddoo Shaakkisoo
10. Bosona Kalamaaanfaraaraa-Waadaraa: Aanaa Adoolaafi Waadaraa
11. Bosona Kalamaa Baddaa Magaadaa: Aanaa Bulee Horaa
12. Bosona Baddaa Baari: Aanaa Girjaa
13. Bosona Sawwaanaa,Magaaddoofi Alloona: Aanaa oddoo Shaakkisoo

(Barruu xiqqoo “The Me’ee Bokko gadaa Convention: may 2007).

1.2.6. Aadaa Uummataa Aanaa Oddoo Shaakkisoo

Aadaan haala jiruuf jireennya hawaasa tokko keessatti sirna ittiin bulmaataati. Kana qofaa miti hiikni aadaaf kenname bal’aa dha. Kanuma ilaalchisuun hayyuun Harris, (2007:10) aadaa yoo ibsu; “Cultures taken in its wide ethnographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief , art , morals, law, customs and others capabilities and habits acquired by man as a member of society” jedha. Kana jechuun aadaa yoo bal’inaan ilaalle waan walxaxaa qaama hunda haammatu kan akka beekumsa, amantaa, aartii, fakkoommiigaarii, seera, duudhaalee, dandeettiiwwaniifi amaloota gara garaa hawaasa keessatti dhala namaatiin fudhatamanii argaman kan of keessaa qabudha jedhee ibsa. Qorataanis kanuma bu’ureeffachuun uummanni aanaa Oddoo shaakkisoo aadaalee isa waliin ture hedduu qaba. Kanneen keessaa aadaa fuudhaafi heerumaa, jilawwanfi aadaa walgargaarsaa gootalee, bayii, dunachuu/akka lammata hinrakkanneef sanyii facaafatu dhabeeff kennuufi kkf qaba. (*Maddi Odeeffannoo: Waaj/A/Tur/A/Oddoo Shaakkisoo*).

1.2.7. Aadaa Fuudhaafi Heeruma OromooGujii

Fuudhaafi heerumni Oromoo Gujii waggoota 320 dura bara gadaa Daawwee Gobboo kan haarome yoo ta’u kunis, gaaddisa Gumii Gaayyoo yeroo sana tureen akka ta’etu himama. Sirna fuudhaafi heerumaa kana kan waliin qabu karra oromoo Gujii lamaani. Isaanis Sabboofi Goonaa jedhamuun beekamu. Akka aadaa Oromoo Gujiitti gosti fuudhaafi heerumaa afurtu jiru.

1. **Kadhaa:** Kadhaa jechuun sirna fuudhaafi heerumaa keessaa isa tokko ta’ee karaa seera qabeessa ta’een kan warri fuudhuu wantoota fuudhaaf isa barbaachisu guuttachuun akka aadaa hawaasa sanaatti kanneen akka buna, tamboo yookiin daraaraafi uffata qabatani haaluma aadaatiin firaa fiixaan warra intalaa bakka argamanitti karra taa’ee kan maatii intalaa kadhatanii fuudhan jechuudha. Gosti fuudhaafi heerumaa kun yeroo baay’ee kan raawwatu waliigaltee maatii lamaanii gidduuttidha.
2. **Hawwaddii:** Gosti fuudhaafi heerumaa kun kan gurbaafi warri gurbaa qofti waliin beekan dha. Kana jechuun osoo maatiin warra intalaa quba hin qabaatiin hiriyyoonni

intalaa bakkeetti dhimmicha intala amansiisuun yookiin abaabbaluun mucaa fuudhutti akka heerumtu kan taasifamu gosa fuudhaafi heerumaati. Sana booda galgala sana warri gurbaa intala fuudhee kun nama tokko warra intalaatti erguun intala keessan” nutu fuudhe, gufuu qoraattiin isin hin dhahiin” jedhee itti himee deebi’a. Akka aadaa hawaasa kanaatti “gufuu qoraattiin isin hindhahiin” jechuun intalli harka keenya jirti hinbarbaadinaa yookiin of hin dadhabsiisiinaa jechuu dha. Sana booda haaluma aadaatiin waan fixachuu qaban /himoo ergatanii/ fixatanii walitti araaramu.

3.Itti seenuu: Gosti fuudhaafi heeruma kun fedhii gurbaafi maatii isaa malee yookiin kan isaan quba hin qabne intalli heerumaaf qophoofte tokko mana gurbaa sanaa seenti. Gosti fuudhaafi heerumaa kun,karaa biraatiin dubartiin mana mucaa jaallatte sana deemtee taqee gurbaa irra teetti jedhama. Sana booda mucaan jaallatus; jibbus intala kana ni fuudha. Akka aadaa hawaasichaatti intala kana fuudhuu baannaan kosii yookiin karra sanaaf aadaa maleedha. Yeroo seentu kana akka aadaa hawaasichaatti waan harkatti qabattu ni qabdi. Kunis harcummee harooressaa qabachuun mana gurbaa filatte kanatti ol seenti.

4.Butii: Butiin gosa aadaa fuudhaafi heerumaa keessaa tokko ta’ee kan intalli fuudhamtuufi maatiin ishii quba hinqabneen gurbaan fuudhuufi hiriyyoonni isaa humnaan fedhiishee malee intala fudhatanii galu.(*Maddi:Waj/A/Tur./A/Oddoo Shaakkisoo*)

1.2.8. Ardaalee Jilaa Oromoo Gujii Itti Godaanuufi Sirna achitti Raawwatamu

Ardaaleen jilaa Oromoo Gujii itti godaanuufi sirnoota adda addaa achitti raawwataman gurguddoo: Me’ee Bokkoo (ka’iso), Odaa Adoolaa, Samarroo(Fuutoo), Haroo Gobbuu, Aanolee, Girjaa, Aanoonuu Qundhee, Moolicha, Ottichakarrayyuu, Daraart, irrattee, Odaa Adoolaafaadha.(*Maddi: Barruulee xiqqaa sirna gadaa 2016tti maxxanfame*)

1.2.9. Ardaa Jilaa Me’ee Bokkuu Sirnoota Raawwataman Gurguddoo:

Baallii sirna gadaa Oromoo Gujii waggaa saddeet saddeetiin bakkatti walharkaa fuudhan, bakka bantii itti haaddatan, waddeessa muraan itti raawwatama, maqaa baasa (maqaa namatti baasuun) ardaan jilaa Me’ee Bokkuu aangoon fincaan akka Oromoon Gujiitti

(meeshaalee Gadaa) abbootii gadaatiin durfamee waan walharkaa fuudhamuuf ardaa jilaa aangafaafi gumii guutuun kan itti walgeessuu yoo ta’u, haganaan hunduu galma mataa isaanii kan addaan qabaniifi sirni guddaan bakka itti geggeeffamudha.

Me’ee Bokkuu kan adda isa taasiisu lafa diree midhagaa bosonaan waaqayyoo faayee bareechee gaaddisa uumamaafi marga istaadiyeemii ammaayyaa fakkaatu kan rabbi afee kenneef qofa qabaachuu qofa odoo hintaane aangoon jeequmsi tokko odoo hinuumamiin, walitti odoo hinmufatiin karaa dimokraatawaa ta’een baallii sirna gadaa bakka itti dabarsanii waliif kenaniidha.

1.2.10. Ardaalee jilaa uraagaan itti qubatan (itti godaanaan) rakkoo furan

Odaa Adoolaa → Abbayyii → Goloolcha Aanolee → Goloolcha Bidiruu

1,2,11. Ardaa jilaa Maattiin itti qubatuufi Muka korma itti qalachuun mari’atan

Me’ee Bokkuu (ka’iso) → odaa Adoolaa → Girjaafi Aanolee akka fakkeenyaatti ni eeramu.

1.2.12. Ardaa jilaa Hookkuun itti qubatuufi mukni korma itti qalachuun mari’atan

Anoonuu qundhee → Moolicha → Moolicha Karrayyuu → Daraartuu (Adoola) → Cirratteefi isaan gurguddoodha.

Ardaalee jilaa kanneenitti sirnoota addaa kan itti raawwatamaa turaniifi ammallee itti raawwachaa jiran ta’usaaf (*madddi kitaabni xixiqqaan waggaa saddeet saddeetii maxxanfamu sirna Me’ee bookkuurratti baatu kan bara 1972 hanga 2008 irraa fudhatamedha.*)

1.2.13. Afaaniifi Amantaa Hawaasichaa

Aanaa Oddoo Shaakkisoo keessa hawaasa Oromoo Gujiifi sabaafi sab-lammii uummattoota kibbaa keessaa kanneen akka saba Sidaamaa, Geediyoofti Walaayitaa keessa jiraatu. Gosti saba kanneenii akkuma gargar ta’e aadaafi amantii garagaraas ni qabaatu. Afaan saboonni kun ittiin waliigalan afaan Oromoo yoo ta’u, Sabni Sidaamaafi Geediyoo afaan saba isaanii cinaatti afaan oromootii saba kanneen wajjin waliigalteen jireenya hawaasummaa jiraatu. Amantiin saba kanneenii harki % 70kan ta’an kiristaanaa,

harka 20% kan ta'an ammoo hordoftoota aamantii waaqeeffannaafi harki 5% kan ta'an ammoo hordoftoota amantaa Islaamaati. Sabni oromoo Gujii % 70 kan ta'an hordoftoota amantaa kirsitaanaa yoo ta'an 30% kan ta'an immoo aadaa amantii waaqeffataa hordofu. Haaluma walfakkaatuun sabni Sidaamaa % 80 kan ta'an hordoftoota amantaa kirsitaanaa yoo ta'an % 15 kan ta'an immoo hordoftoota amantaa musiliimaa kan hordofan yoo ta'u % 5 kan ta'an immoo hordoftoota amantaa birooti. Sabni Walaayittaa irra caalaan % 95 kan ta'an amantaa kiristaanaa kan hordofan yoo ta'an % 5 kan ta'an ammo amantaa biraa hordofuun jiraatu. Saboonni kanneen jaalalaan wal wajjin jiraatu. (*Maddi: Waajj/Aa/Tur/A/Oddoo Shaakkisootti barruulee afaaniifi amantaa hawaasa Oromoo Gujii jettu bara 2001:5*)

1.2.14. Hortee Oromoo Gujiifi Sirna Gadaa Isaa

Ummanni Oromoo damee kuush gurguddoo Baha Afirikaatti argaman keessaa isa tokko yoo ta'u Itiyoophiyaan alattis biyyoota akka Keeniyaa, Ugaadaa, taanzaniyaa, Sumaaliyaa, Jibuutiifi kan biroo keessatti bal'inaan akka jiraatu seenaan niibsa. Oromoon gosoota gurguddoo hidda latinsa hortee Booranaafi Baraantuu ta'an kanneen akka Maccaafi Tuulamaa, Boorana (sabboofi Goona), Arsii (Sikkoofi Mando), Karrayyuu (Baassoofi Dullacha), Gujii (Kontomaafi Daarimuu), Ituu (Kuraafi galaan), Humbannaafi Arfan qalloo, walloo, Raayyaafi Asaboo, Gabra, Wayyuu, Jillee kan qabudha. Kanneen keessaa tokko Oromoo Gujii yoo ta'u hortee damee Booroo-aantuu uummata sabboonaa aadaa uumamaa isaa ganamaa bu'uura eenyummaa saba Oromoo kan ta'e sirna gadaan bulaa turan aangafootaafi gurguddoo keessaa isa tokkodha.

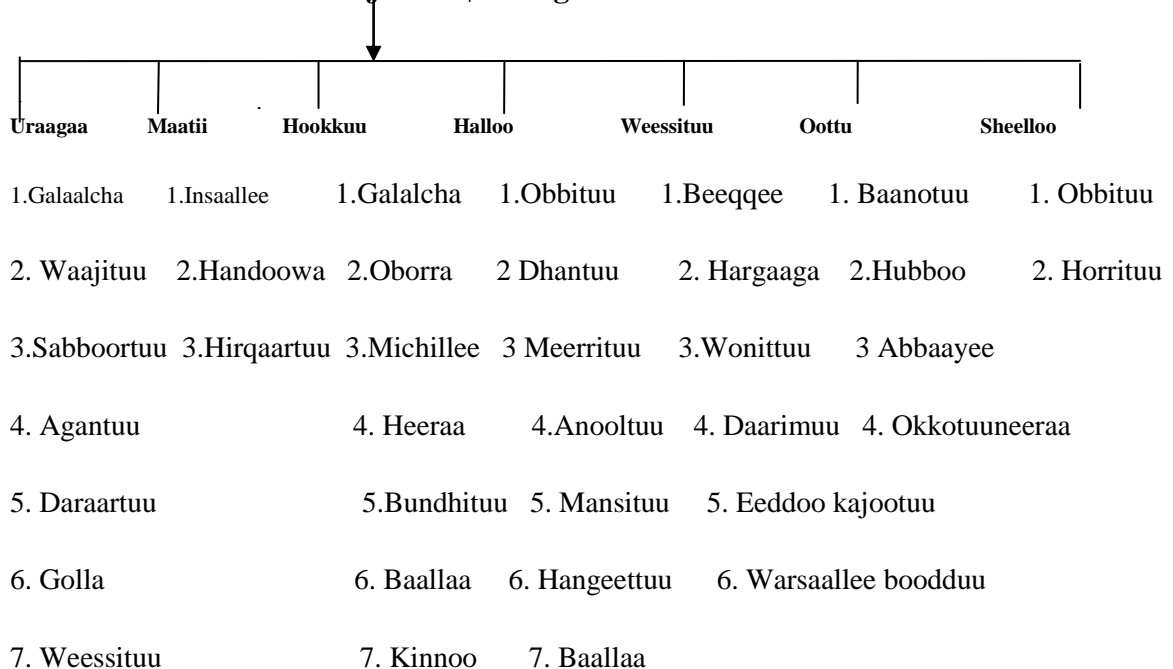
Oromoon Gujii kan jiraatu/qubatu jidduu sulula Galaanaafi Gannaalee keessatti naannawaa lafa baldhaa kibba Sidaamaafi kaaba Booranaa gidduutti argamu dabalatee hanga Arbaa Mincitti kan qubatu yoo ta'u, wiirtuun ka'umsa isaa naannawaa Adoolaa bakka Girja jedhamu akka ta'ee, Girjaan magaala Adoolaarraa kiiloo meetira 30 gara kaabaatti fagaachuun lafa argamtu yoo taatu; kanarraa ka'uun afoola keessatti "waaqi duri biyyee Gujiirraa nama lobe" kan jedhamu, kana malees "Gujii Girjaa" jechuun lafa bu'uura isaa yaadachuuf uummanni baldhinaan akka fayyadamaa ture *kitaaba "The Gadaa Democratic Pluralism" jedhamu Jamjam Uddeessaafi Dhaddacha Goloolchaatiin barraa'ee Amajjii 2011 A.L.A maxxanffamerratti sirriitti eeramee jira.*

1.2.15. Horteeff Qubsuma Oromoo Gujii

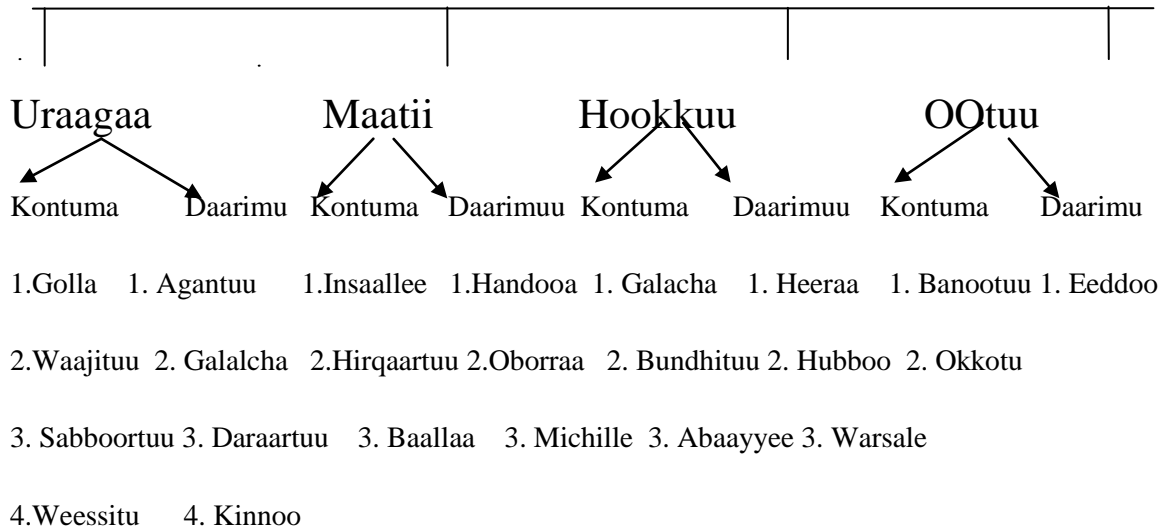
Akkuma olitti tuqamuuf yaalametti hortee sanyii kuush kan ta'e uummata Oromoo dame Booranaa (Booroo-aantuu) irraa walhuraa kan dhufe ta'ee latiinsa hidda dhaloota yoo ilaalle: →**Orma** → **Komba** → **Jillee** →**Waayyuu** → **Aaga** →**Boruu**→ **Sorra** → **Annaa** →**Gujii**

Oromoon Gujii haganaa (Political Administration Power) sagal fi balbala(fira) torba gurguddoo bulchiinsa sirna gadaa keessatti shoora guddaa taphatan kan qabu yoo ta'u balballi kun hunduu fira baay'ee of jalatti hammatu qaba. Horteen oromoo Gujii haalli qubsuma isaanii Kontomaafi Daariimu jedhamuun dame gurguddoo lama jalatti addaan kan qoodamu, kontomni kan qubatu bal'inaan daandii guddaa Finifinne ka'ee gara Dooloo deemu kallattii lixaatiin yoo ta'u, Daarimuun ammo kallattii gara laga Gannaalee aanu ykn gara bahaa kan qubataniidha. Akka kitaaba "The Gadaa Democratic Pluralism" jedhamu Jamjam Uddeessaafi Dhaddacha Goloolchaatiin barraa'ee Amajjii 2011 A.L.A maxxanffamerratti sirriitti eeramuufi gaafa Gumii Gooroo Dudda naannawa Bulee Horaatti argamurratti abbootiin gadaatirraa odeeffannoon arganne ibsituttiidha.

Caaseeffamni Oromoo Gujii akka asiin gadii kana fakkaata

Gujii

Haganaa sagal Oromoo Gujii 1. Uraagaa (raaba, dooriifi gadaa) 2. Maatii (raaba, dooriifi gadaa) 3. Hookkuu (raaba, dooriifi gadaa) jedhamuun beekamu. Sadeen kun of keessatti tokkoon tokkoon isaanii damee sadii sadii qabaachuun waliigalatti haganaa sagal jedamu. Uraagaan Girjaarraa gara lixaa qubata. Maattiin gama kaabaatiin kan qubatu yoo ta'u, hookkuun ammaa gara kibbaatiin qubata yeroo qachaa taa'an/qubatu jechuudha.

1.3. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon tokko yommuu gaggeeffamu ka'umsa yookiin bu'ura mataa isaa qaba. Kana jechuun wanta qorataa keessatti akka furmaata argatu /beekamuu qabu/ barbaadame kana ka'umsa godhachuun qorannoon akka irratti gaggeeffamu kan qorataa kakaasudha. Kanuma irraa ka'uun qoratichis kan qorannoo kanaaf ka'umsa ta'eef nijira. Godinaalee Oromiyaa adda addaa keessatti sirni araaraa garaagaraa nijira. Sirni araaraa akkuma cimnaafi ulfaatina yakkaatiin jiran kanneen keessaa kan akka arraba qalbii namaa tuquun nama arrabsuu, nama tumanii dirmameessuu, dhiigsuu, lafee namaa cabsuu, qaama hirrisuufi gumaa ajjeechaa lubbuuf kaffalamuuf sirni araaraa haala jaarsummaa, bayii, dubbachuu, faloo adda addaa nitaasifama. Jarreen kanaaf immoo yeroo heedduu adabiin qarshiifi karraa/loonii/ niraawwatama. Haaluma kanaan araari fala jedhamee waan yaadamuuf haalli araara jiruimmoo yakkoota gosa adda addaa kanneen keessaa irra deddeebi'amanii yeroo mul'atan niargina. Qorataan immoo qorannoo isaa kana keessatti gochaaleen cicimoon kan akka walajjeesuu Oromoofi Oromoo, firaafi firaa gosaafi gosaa

haala adda addaa keessatti yeroo uumaamu kana yoo baduu baatelleen akkamitti fala argachuun xiqqeessuun danda'ama? yoo ta'uu baate haalli kaffaltii humnaa olii kun hafuufi hundeesaarraa dhabamsiifsuuf maaliif dadhabame? yaada jedhuuf hawaasni Oromoo yeroo irra deddeebi'anii bakka adda addaatti dubbataniifi qorannoon tokko tokko ragaa bahu nijira. Fakkeenyaaf qorannoo seera gumaa Oromoo aanaa Ada'aa Libaan haala aadaatiin walduhhabii hiikkatan keessatti kaffaltiin humnaa olii, barruulee xiqqaa Siifsiin jedhu irraa qaama hirateef kaffaltii humnaa olii loon 50 – 100 oliifi qabeenyaafi naannoo isaa gadi lakkisuun yeroo matiin isaafi firri rakkatuufi gumaan ajjeechaa lubbuu bahuuf kaffalamu jedhurratti gumaan kaffalamu humnaa ol akka ta'e nihima. Bakka tokko tokkotti naannoo Oromiyaa keessatti gumaan lubbuu bahuuf kaffalamu wadala harreeti kan jedhanis jiru; kana jechuun Oromoon Oromoo hinajjeesu jechuudha jedha. (*Maddi Waraqaa qorannoo adda addaafi Barruulee xiqqaa Siifsiin jedhu*).

Akka aadaa Oromoo Gujiitti namni dhiiga tokko ta'e /Oromoon Oromoo/ hinajjeesu dur. Walajjeesuu dhiisiitii maqaa du'aayyuu hindha'u, yoo waamuu barbaade danuutu uumame jedhee waama malee du'a maqaa hindha'aaan fokkoodha, yoo waaman namatti dhufti jedhu, yeroo ammaa immoo bakka adda addaatti walajjeechaan Gujiifi Gujii gidduttilleendarbee darbee karaa adda addaa nimul'ata. Fakkeenyaaf walajjeechaa tasaa/danuu/ haala nyaataa untoo keessatti, tasgabbii buusuu keessatti, haala amma jiru kana/jeequmsa, lola.../odoo taphatanii, odoo konkolataa oofuu, walarrabsuun... kkfdha. Garuu, yeroodhuma gabaabaa keessatti immoo yeroo to'atanii tasgabbiin uumamu niargama. Sababni isaa maalii kan jedhu gaaffii qotataa keessatti uume. Kanaaf immoo mala dansaa walajjeesuun ittiin to'atamuufi maddi wantoota hinbarbaachiifneedafee goguu qaba jedhamee/ akka irra deddeebi'amee hinraawatamneef fala ittiin danuun to'atameefi yoo uumame akkamitti dafamee akka to'atamuuf maaltu jira jedhhee gaafannaan, nuti haaluma aadaa keenyaatiin sirna araara gondoaroo danuu jedhamu qabna jechuun manguddoonni biyyaafi abbootiin gadaa ragaa ba'u. Kanaafuu, haalli raawwii sirna kanaa maal fakkaata jechuun gaaffii qorataatti ta'e. Qorataa kanas haalli kun kan hawaasni Gujii itti fayyadamu kana akkamitti raawwata jechuurran kan ka'ee qorannoo kana geggeessuu barbaade. kanaafuu, aadaan kun bakka hunda'atti beekamee akka itti fufu gochuuf malli Oromoo Gujii kanaa baay'ee waan natti tolee jiruuf, dabalataan

immoo godina kanatti immoo walajjeechaan baay'ee nixiqqaata/hinjiru/jechuuf nidanda'ama yeroo bakka biroo wajjiin walbira qabamee ilaalamu immoo garaagarummaa guddaatu mul'ata. Maalirraan kan ka'e jechuun gaaffii natti ta'ee jennaan kaka'een bakka hundatti aadaan kun akka dagaagu waan fedheefdha. Kunis immoo, yoo walajjeesee argame hawaasni kun aadaa boonsaa sirna araara gondoоро danuu jedhamuun nifalata.

Gondoороon yakki irra deddeebi'amee akka hinuumamneef haala hawaasni Oromoo Gujii ittiin falatu/ akka lammata itti deebi'amee hinraawwatamneef haala dureen waan tokkorraatti jiiluun sirnni raawwatamu kun waan namatti tolaafi barsiifata gaarii ta'ee bakka adda addaattillee beekamuun itti fufuu qaba jedhee itti waan amaneef, dabalataanis kakuu afaanii ta'ee waan jiruuf/ yoo waan hinmalle tokko yoo arge Gujiin tuu...tuu... gondoоро isaaf/ jedha maaliif akkas jedha jechuurraan kaka'un akka qorataan kun irratti qorannoo geggeessuun xinxaa taasiise. Kunis, akkaataaraawwiisirni araaraa gondoоро danuu hawaasa Oromoo Gujiifi naannoo isheetti argaman irratti xiyyeeffate. Kunis gaaffilee bu'uraa kan armaan gadii kana deebisuuf kan ka'umsa godhatedha.

Sababoonni qorannoo kana gaggeessuuf qorataa kakaase; akkaataan sirni raawwii araara gondoоро danuu hawaasa Oromoo Gujii kun bifa afaaniin dhaloota irraa dhalootatti kan daddarbaa dhufe, bara gadaa Daawwee Goobbaa (1684) ka'umsa Gumii Gaayyoof bu'uura godhachuun seera namni nama dane haala walfakkaatuun namni nama dane(ajjeese) akkamitti adabamuu akka qabuuf seera fooyyessee baase jedhee lafa kaa'a. Isheetuu Irranaa (2001), kitaaba isaa seenaa Oromoo /የኦሮሞ ታሪክ/ jedhu irratti, kanaafuu, hawaasa Oromoo hunda biratti haala walfakkaatuun waan raawwatamaa hinjirreef, sirna raawwii isaa kana gara tokkotti fiduun bifa afaanii qofan kan jiru kana, gara bifa barreeffaamaan wanti taa'ee jiru ragaan tokko waan hinjirreef qorataanis kanuma irraa ka'uun sirna aadaa hawaasaa kana hawaasa Oromoo godinaalee hunda keessatti akka walfakkaatuufi barreeffamaan akka taa'u taasisuufdha. Dabalataanis, akkaataan sirni raawwii araaraa gondoоро danuu aadaa hawaasa Oromoo Gujii kun waldhabbiwwan namootaafi haaloota adda addaa gidduutti uumaman, karaa nagayaa ta'een baasii guddaa nama hingaafanneen, qabeenya /karra/ irratti bal'aa guddaa geessisuu haala hindanda'amneefi karaa guutuu ta'een hiikuuf nama dandeessisan

keessaa sirna adeemsifamuufi Oromoon akka Oromoo hinajeeffneef barumsa guddaa akka kennuuf aadaa namatti toluufi kabajamaa hawaasni itti amanee buluu akka qabu ta'usaa xiinxaleera.

Gaaffilee Ka'umsa Qorannoo

- Adeemsi sirni araara gondooodanuu/ajjeechaa tasaa/ ittii raawwatamu maal fakkaata?
- Yoomessi adeemsa raawwii sirna gondooodanuu ajjeechaakanaa maal fakkaata?
- Hirmaattonni sirna gondooro danuu aadaa hawaasa Oromoo Gujii kanaa eenyufaadha?
- Qaamni walajjeesan lamaan kunyoo gondoorrachuu baatan maal maaltu isaan mudata?
- Nyaata aadaafi meeshaaleen aadaa sirna gondooro danuu hawaasa kanaa maal maalfa'i,maaliirraas qophaa'uu?
- Fakkoommiiwwan wantootaa sirna gondooodanuu hawaasa Oromoo Gujii maal maal akka bakka bu'u?
- Jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti bu'aan araara gondooro danuu irraa argamu maalfa'i?

1.4. Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa adeemsa sirna raawwii araara gondooodanuu/ajjeechaatasaa/itti raawwatamu kan hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo xinxaaludha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

Qorannoon kun kaayyoo waliigalaa irratti hundaa’uudhaan kaayyoowwan gooree armaan gadii qaba.

- ✓ Adeemsa sirni araara gondooro danuu/ajjeechaa tasaa/ ittii raawwatamu maal akka fakkaatu ibsuuf.
- ✓ Yoomessa /yoomiifi eessatti/ raawwiin sirnichaa akka ta’ehimuuf.
- ✓ Hirmaattonni sirnichaa eenyuffaa akka ta’an adda baasuuf.
- ✓ Nyaatni aadaafi meeshaaleen aadaa sirnichaaf barbaachisan adda baasuuf.
- ✓ Fakkoommiiwwan wantoota sirnicha keessatti argaman maal maalfaa bakka bu’an himuuf
- ✓ Bu’aan sirnicha irraa argamu maal maalfaa akka ta’an himuuf

1.5. Barbaachisumaa Qorannichaa

Qorannoon gaggeeffamu tokko faayidaa of danda’a kan mataa isaa qaba. Akuma ka’umsarratti himamuuf yaalametti aadaan hawaasa Oromoo kan qoratamee dhumu miti. Maaliif yoo jenne bu’uuraalee jiruufi jireenya dhala namaa wajjiin walqabata. Hawaasni Oromoon aadaa, safuu, dhuudhaalee boonsaa hedduu qaba. Odoodhuma kana qabaatee jiruu immoo yeroo aadaan tokko tokko cabu nimul’ata. Fakkeenyaaf, lubbuun namaa akka salphaatti baduu akka hinqabne namni kamiyyuu nibeeka. Yeroo ammaa immoo bakka adda addaatti gochi kun nimul’ata. Hawaasni Oromoo Gujii immoo gocha akka kanarraa baay’ee wayya qaba. Gochi badaa ta’e akka irra deddeebi’amee hinmul’anneef aadaa bareedaa itti to’atu qaba. Aadaa hawaasni Oromoo Gujii qabu kun immoo baay’ee namatti tola. Kanumaafuu, uummanni kamiyyuu, keessumaa hawaasni Oromoo kamiyyuu aadaa kana beekuun lubbuu namaa karaa kaminuu baduuf maal gochuu akka

qabaniif hubannoo waliigalaa akka argatuuf gargaara jedhamee waan yaadeefdha. Kanumarraa ka'uun qorataan, qorannoo isaa kanaan qaamoota gara fuula duraatti qorannoo kana fakkaatu dalaguu barbaadaniifi gara saayinsawaatti akka deemee beekamuu qaba jedhamee waan akka bu'uuraatti fayyada jedhee yaadeef iddoo olaanaa niqaba. Kunis, faayidaa qorannoo kanaa keessaa isa hangafaati. Qabxiin biroo faayidaan qorannoon kun qabu sadarkaa waajjiraatti akkasumas, sadarkaa qorattoota dhuunfaatiin dalaguu barbaadaniif kanneen armaan gadiitiif tajaajiluu nidanda'a.

- Xiinxalli sirna raawwii gondooroo hawaasa Oromoo Gujii kun barreeffamaan dhaloota dhufuuf hambaafi madda ragaa aadaa saba tokkoo ta'uun gargaara.
- Bu'aan qoraannoo kana irraa argamus dhimmoota qabiyyee sirna gondooroon walqabatan ifa taasisuu bira darbee, hawaasa Oromoo biratti sirni gondooroo adeemsa akkamii akka qabaachuu qabu himuun hubannoo waliigalaa kenna.
- Xiinxala raawwii sirna gondooroo hawaasa Oromoo Gujii kanaa, hawaasa Oromoo godinaalee Oromiyaa hunda keessatti walfakkeessuun akka hubatamuufi jaallatamu taasisuun nagaafi tasgabbii naannoo isaaniitti fiduuf gargaara.
- Qorattoota qorannoo dhimma mata duree kanaan walfakkaatan irratti geggeessuu barbaadaniif akka ragaatti gargaara.
- Dabalataanis, sirni gondooroo aadaa hawaasa Oromoo Gujii kun yoomiifi eessatti akkaraawwatu, eenyuun akka raawwatamuu dhaloota haaraa qorannoo kana dubbisaniif akka yaadarimeetti fayyada.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu daangaa mataa isaa qaba. Qorannoon kun mata duree xiinxala sirnaraawwii araara gondooroo danuu/ajjeechaa tasaa/itti raawwatamu kan hawaasa Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo xiinxalu jedhu irratti gaggeeffama. Qorannoo kana godinaaleefi aanaalee Oromiyaa keessa jiran mara keessatti gaggeessuun humna namaa, yeroofi baasii guddaa waan gaafatuuf ni ulfaata.

Kanaafuu, qorannoon kun kan irratti gaggeeffamu aanaalee godina Gujii kudha jaha jiran keessaa Aanaa Oddoo Shaakkisoo irratti dangeffameera. Kanarraa ka'uun qorataan kun mata duree xiinxala sirna raawwii araara gondooroo danuu itti raawwatu kan hawaasa

Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo xinxaaluu jedhamurratti qorannoo akka gaggeessuu kan isa daangessedha.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon gaggeeffamu tokko bu'aa ba'ii hedduu keessa darbee xumura argata. Adeemsa kana keessatti wantoonni akka hanqinaatti qoraticha muudatan muraasni nijiru. Hanqina kanneen keessaa tokkoffaan, hanqina yeroo bonaa barsiisaa ooluurraan kan ka'e, ragaaleen barbaachisoo ta'an kana caalaa namoota adda addaarraa argachuuf yeroon namoonni sababa baayisuufi fedhii dhabuu isaanii, ragaa barbaachisoo ta'an akka sakkatta'a barrutti fayyadan dhabuu, akka meeshaalee ragaa ittiin walitti qaban kan dhuunfaa dhabuu, barnoota gannaa barachaa, abbaltii hojjechaa, qormaataaf qo'achaa waan hojjetameef yeroo ga'aa dhabuu, dhumarratti sirni kun yeroo geggeeffamu yeroofi bakka mataa isaa waan qabuuf hedduusaa argachuu dhabuu fa'i. Haa ta'uu malee, qoratichi rakkoolee armaan olii tuqaman kana tooftaa mataa isaa uumachuudhaan gargaarsa qaamolee adda addaatiin cabsee keessa darbuun qorannoo kana galmaan geessisee jira.

Boqannaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti kitaabileefi qorannoowwan fooklooriifi gosoota isaa keessaa sirna araaraatiin/waldhabdii hiikuun/wal qabatan sakatta'uun ibsa kennun danda'ameera. Hojiileen gurguddoon boqonnaa kana keessatti ibsamanis: kitaabilee mata duree qorannoo walfakkaataniifi itti dhiyaatan dursi kennamuufiin qorannichaaf tumsa laachuudha. Inni lammataa qorannoo kana dura dhimma kanaan walqabachuun hojjatame sakatta'uudhaan deeggarsa mata duree qorannichaa taasisuun cimsuun danda'ameera.

2.1.Maalummaa Fookloorii

Fookloorii jechuun ogummaa barsiifataa, og-barruu, beekumsaafi gochaalee amala hawaasa tokkoo keessatti argamudha. Kanajechuun gareen hawaasa tokkoo kamiyyuu fookloorii kan hawaasa biroo irraa adda isa baasee ibsu kan mataa isaa niqabu. kunis, kan hawaasa garee murtaa'e tokko keessatti argamuun maalummaa hawaasa sanaa ibsuun kan akka daawwitiitti mul'isudha. Kunis, akkaataa sirbaa, shubbisaa, sochii qaamaa, akkaataa jireenyaa, akkaataa ijaarsawwan ykn meeshaa hawaasni tokko dhimma itti bahu guutummaa guutuutti kan ittiin ibsamandha. Karaa birootiin immoo fookloorii jechuun ogummaa(art), hojii harkaa, muuxannoo namootaa kanneen akka, durdurii,hibboo, sirbootaafi gochaaleen guyyaa guyyaan ilmi namaa raawwatu marti gochaa yookiin gahee fooklooriiti (Jan Bravand,1978). Akka yaada hayyuu kanaatti adeemsa jiruufi jireenya hawaasa tokkoo keessatti gochaaleen yookiin ogummaawwan bifa adda addaatiin mul'atan hundi fookloorii jalatti hammatamu jechuudha. Kun immoo gochaalee ilmi namaa haala jireenya isaa kan guyyaa guyyaan dubbatu, uumu, seenessuufi itti fayyaadamu hunduu fooklooriidha jechuudha.Yaaduma kana Steven (1964:552) akka ibsetti, "Folklore is the traditional beliefs and customs of a community passed on the word of mouth"jedha. Akka yaada kanarraa hubachuun danda'aamutti fooklooriin duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo afaaniin kan dhaloota irraa dhalootatti kan darbu taa'uu isaa agarsiisa. Kun immoo, hawaasa hariiroofi eenyummaa walfakkaataa qaban keessatti ta'uu isaati. Kanatti dabaluun Oring (1986)Dundes wabeeffachuun akka ibsutti,"Folk can refers to any groupof people what so everwho share at least one common factor.The common factors create a sense of collective identity,so that any population with a such sense of could be regarded as a folk"jetti.

Akka waraabbii kanarraa hubachuun danda'amutti "folk" jechuun garee hawaasaa kamiyyuu ta'ee yoo xiqqaate xiqqaate waan tokko kan waliin qoodatan jechuudha. Waan isaan waliin qoodatan kun ammo miira eenyummaa keessatti uumuu kan danda'u agarsiisa. Miirri eenyummaa kun dhuftee hawaasichaa, aadaafi amantaaf bu'uura ta'a. Kanaaf gareen hawaasaa uumamu fooklooriif bu'uura ta'a. Haaluma uumamsa isaarratti hundoofnee fookloorii adda addaatu jira.

2.2.Gosoota Fookloorii

Gosoonni fookloorii akkaataa itti fayyadamaafi amala,iddoofi ka'umsa irratti hundaa'uun bifa garagaraatiin argamu kanas akka hayyuun Marth.C.Simas (2005) ibsetti gosoota fookloorii akka armaan gadiitti kaa'e ibse keessaa qorataan qorannoo isaaf akka ta'utti kan keessaa fudhate akka armaan gadiitti itti fayyadameera.

2.2.1. Afoolaa

Afoola jechuu fookloorii afaaniin ogummaa hawaasa tokkoo kan dhalootaa gara dhalootatti himamsa afaaniin dabarsudha. Kana jechuun kan akka durdurii, mammaaksaa, hiibboo, baacoofi jecchamaa kan afaaniin himamu kan waliif dabarsanidha. Karaa biraatiin afoolli barsiifata afaaniikan dubbachuun ergaa yookiin dhaamsa waliif dabarsandha. Barsiifata afoolaa jechuun dookumantii afoola ammayyaati. Akkaasumas kan waantoota darban irraa dhaalamanii yookiin fudhatamaandha. Kunis damee og-barruu keessaa isa tokko ta'ee kan seenaa jalqabaa ilma namaan yeroo durii raawwatame ittiin addeessamandha(Vansina.J,1965).

Ben-Amos (1979:430).Brunvand-n wabeeffachuun afoola yoo ibsu,afoolli golba uummatni afaan tokko dubbatan walitti dhufan, daawwitii aadaa isaaniifi ilaalchayookiin yaada maalummaa isaanii agaarsiisudha. Bifuma walfakkaatuun Austin(1994:85) og-afaan handhuura yookiinwalakkeessa daandii jireenyaafi lubbuu aadaa uummataati jedha. Gama bu'aa uummataa mul'isuufi eegsisuutiin, ilaalcha waliigalaa uummatichi addunyaa keessa jiraaatuuf qabu ibsa; akkasumas, riiqicha ittiin jireenyi isaanii guyyaadhaa gara guyyaatti fuula duratti tarkaanfatu ta'aaf jedhee ibsa.Yaaduma kana Addunyaan (2014:166) haala armaan gadiitiin ibseera. Afoolli ogumma (wisdom) labata tokkoo gara labata biraatti kan afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa,

uumama, beekumsa, natoofi baranee ittiin hubatuuf ibsu jechuunis ni danda'ama. Kana malees, sochii miiraafi sammuu isaa keessatti lubbuu godhatee midhaagina uffachiisee bifa qindaa'ina qabuun kan dhiyeessu, sammuu kan dammaqsu, miira kakaasee kan sissi'eessu, hojii uumee ta'uun isaas ifa. Kanaafuu, aadaa, seenaa sadarkaa guddinni hawaasichaa irra jiruufi irra ture mul'isuuf, jechootaafiibsitoota dhagahuufi dubbachuuf tolaniin kunuunsee dhiyeessa.

Hawaasni Oromoo bakkaafi yeroo adda addaatti dhimma adda addaatiif afoolatti gargaaramee ergaa isaa dabarfataa ture; dabarfachaas jira. Afoolli isaa kunis, seetoo isaa waan ta'eef, isaan gorfata; semmoo dinagdee, aadaafi eenyummaa isaa waan ta'eef, isa ilaalee qufa. Nattoon of jajjabeessee har'ummeetti quba qaba. Daawwitiin jireenya isaa waan ta'eefis, kaleessa mil'atee har'a jiraata; har'aciniinnatee boriifis suuqqata. Isatu jireenya; jireenyatu isa. Kanaafuu, dubbatamee hin dhumu jedha.

2.2.2.Fookloorii Meeshaalee Aadaa

Namoonni fedhii meeshaafi xiin-sammuu guddifachuuf, dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjetan wantoota ijaan mul'ataniifi wantoota harkaan qabamuu danda'anidha. Isaanis ijaarsa manaa, faayaafi meeshaalee harkaan hojjetaman, kan akka hojii harkaa, artii (fakkii), hojii saxaxaa, uffata aadaafi nyaata aadaa kan haammatudha. Qorannoo kana waliin gosoonni fookloorii kunniin kan waliin deemuu baatus, hanga tokko meeshaaleen aadaa sirna araaraa hawaasa Oromoo Gujii keessatti barbaachisan jedhu waliin waan walqabataniif akkasumas, meeshaaleen aadaa qaama fookloorii hawaasa tokkoo waan ta'eef qoratichi qorannoo isaa keessatti hammachiisuu danda'eera. Kanaaf, meeshaaleen aadaa kun kan miidhaginaafi meeshaa sirni aadaa hawaasa tokkoo ittiin kabajamus ta'uu danda'a. Akka Imaanaa(2007:49)qorannoo isaa keessatti ibsutti “meeshaaleen aadaa kan akka saboroo, jaaloo, okolee, qorobee, weessoo meeshaalee aadaa nyaataafi dhugaatii ayyaana ateetee waliin walqabatanidha” jedha.

2.2.3.Fookloorii Barsiifata Hawaasaa

Kunis, akka hayyuun armaan olitti ibsame jedhutti “Barsiifanni” hiika guutuu kan hawaasa tokko keessatti bifa adda addaatiin hubatamudha. Kun immoo beekumsa garee hawaasa tokko keessatti mul'aatu jechuun nidanda'ama. Innis, barsiifata seenaa ibsu

yookiin kan duudhaa hawaasa tokkoo guutummaa guutuutti addeessuun beekamuudha. Yaaduma kana Fekede (1991:14-15) akkas jechuun cimsa. Barsiifanni hawaasaa ce'umsa sadarkaa (sirna gadaa,sirna araaraa, dhaqna qabaa, fuudhaafi heeruma.....) qorichaaadaa, haala lakkoof sabaraa, jilaafi kabaja ayyaanaa, bashannanaafi taphoota, barsiifata amantii kan of keessaa qabudha jechuun ibsa.

2.2.4. Dalagaa Artii Duudhaa

Gosti fookloorii kanaa gocha afaaniifi gochaalee qaamaa kan nama dhuunfaafi hawaasaa tokko irratti mul'atu yookin agarsiisuudha. Kunis sirba yookin shubbisaafi diraamaa kan of keessatti haammatuudha. Kun immoo kan agarsiisu akkaataa hawwasni tokko sochii qaamaan agarsiisuufi sagalee dhageessisuun aadaasaa ibsatu fookloorii dalagaatiindha. Afoola sochii qaamaafi sagaleetiin ala dabarsuun rakkisaadha. Kan geeraru yoo jiraate kan jajjabeessu jiraachuun hinoolu, kan weellisu yoo jiraate kan jalaqabu jiraachuu ni mala. Kan mammaaku yoo jiraate kan dhaggeeffatu jiraachuun dirqama. Kan jedhuuf kan jalaa qabu yookaan kan dhaggeeffatu gidduutti qunnamtiin walirraa hincinne nimul'ata. Kanaafuu, afoola keessatti gochi gahee olaanaa qaba jechuu dha. Waa'ee kana Ruth Finnegan kitaaba 'Oral literature in Africa' jedhu keessatti akkaataa armaan gadiitiin ibsiti.

It is always essential to raise points which would seem only secondary in the case of written literature questions about the details of performance, audience, and occasion. To ignore these in an oral work is to risk missing much of the subtlety, flexibility and individual originality of its creator and farther more, to fail to give consideration to the aesthetic canons of these intimately concerned in the production and reception of this form of literature (Finnegan, 1970:12).

Ogbarruu barreeffamaa yoo ta'e bakka kan dhaggeeffatuufi jalaqabu hinjirreetti taa'uun barreessuufi qopheessuun nidanda'ama. Afoola keessatti garuu, waa'ee gochaa dagachuun waa baay'ee hir'isuu nidanda'a. Ergaan darbullee nibushaa'a. Uumama isaa ni gadhiisa. Walumaagalatti afoolli gocha malee dhiyaatu, nyaata ittoo malee nyaatamu waliin tokkodha jechuun nidanda'ama. Kanaafuu, amaloota afoolaa keessaa gochi gahee ol'aanaa qaba.

2.3.Faayidaa Fookloorii

Faayidaan fookloorii hawaasa tokko keessatti qabu kan daangaa hinqabnedha. Innis akka waliigalaatti wanti garee hawaasa beekamaa tokko gidduutti mul'atu marti fooklooriin kan ibsamuudha. Fooklooriin hawaasa tokko keessatti aadaa, barsiifata, gochaalee ilaalcha, duudhaa, seenaa, og-afaaniifi akka waliigalaatti kan haala jireenya hawaasa tokkoo guyyaa guyyaan kan agarsiisuudha. Hawaasni yeroo hunda haala tokko keessa hinjiraatu. Kana jechuun, hawaasniifi haalli isaa martuu jijjiiramaa waan ta'eefda. Jijjiiramni kunis kan diinagdee, hawaasa, amantii, siyaasaafi aadaa bu'ureeffate ta'uu mala. Kallattiinis ta'ee alkallattiin jijjiirama dirreewwan hojii kunneen keessatti taasifamu, bu'aa ba'ii hawaasaafi milkaa'ina isaa faana bu'uun kuusee kan tursu fooklooriidha. Kuusuu qofa osoo hintaane, yeroo tokkotti haala hawaasni tokko keessa tures niibsa jechuun lafa kaaniiru *maddi (William A. Wilson, 1988:101fi Henige,1988)*

2.4. MaalummaaWaldhabbii

Waldhabbiin waan haaraa seenaa dhala namaa keessatti raawwatamu miti. Waldhabbiin yeroo dheeraaf muuxannoo dhala namaa waliin kan deemuufi namarraa adda bahee kan hinilaalamnedha. Kunis, waldhabbiin kan hubatamu hirmaannaa waraanaa ykn walmormuu paartilee lamaa ykn lamaa olii hawwii haala qabandha. Karaa biraa immoo hayyuun Imbobighe (2003) waldhabbiif hiika itti aanu kenneera. Yaadni kunis,“walidhabbiin haala walii hintaaneen adeemsa hariiroo uumuuf walitti bu'insi fedhii guuttachuu paartiileewwanii nita'a jedhanii itti hirmaatanitti yeroo baay'ee abdii dhabuurraan waliiti bu'insi fedhii kan uumamu waliigaluu dhabuu dhimma ykn kaayyoo isaan filataniiti”. Hayyuun Fisher (2004) waldhabbii akkanatti ibseera. “Waldhabbiin hariiroo paartiilee lamaa ykn lamaa olii ykn nama dhuunfaan ykn gareen kaayyoo walhinsimanne qabandha.” Maddi(*Qorannoo hinmaxxanfamne kan Yunivarsiitii Finfinnee*)

2.5..Yaaxinaalee Waldhabbii hiikuu

Waldhabbiin kan uumamu haala garaagaraatiin walitti dhufeenya dhuunfaafi namoota sadarkaa garaagaraa keessatti kan yaadan waldhabaniidha. Kunis kan hiikkatu yeroo namoonni isaan walitti fiduun rakkoo isaan gidduutti uumaman hiikuun furmaata itti

kennaniidha. Akka addunyaatti waldhabdeen sadarkaa keessatti amala walfakkaatuufi dhaabbataa qabuudha. Kun kan ibsu namoota lama gidduutti yookin garee waldhaban lama gidduutti kan gaggeeffamuudha. Namoonni osoo hinjaallatiin waldhabdiin isaan gidduutti uumamu danda’u. Kunis sababa fedhii keessa isaanii irraa kan akkasuma duudhaa yookin safuu waliin wal qabatu danda’a. Kun immoo kan ta’uu danda’u fedhii isaanii guutachuuf kan waldhabdeen keessa isaaniitti uumamuu nidanda’a. Nama wadhabe araarsuun nageenyaafi tasgabbii bu’aa qabeessa ta’ee hawaasa gidduutti uumuuf kan adeemsifamuudha. Kunis haala dhaabbataa ta’een bifa waliin jireenya hawaasa keessatti kan argamuudha. Haalli kun immoo tooftaa mala jireenyaa hawaasa waldhaban gidduutti nagaa fi tasgabbii buusanidha. Kunis kan namni hundi uumaman jiraachuuf miiraa keessa isaanitti dhagahamu ibsachuuf taatee raawwatuudha (Burtan ,John .W, 1969) Kana jechuun kan ilmi nama nageenya isaa eeggachuuf kan itti fayyadamu araaradha.

Araara jechuun adeemsa namoota waldhaban mala ittiin nageenyafi amala gaarii isaan gidduutti uumuuf kan seera bulmaataa isaanii waliin walqabsiisanii kan tasgabbii hawaasa hunda keessatti uumaniidha. Kunis xinsammuu, faalasama, saayinsii siyaasaa, xiin-hawaasa, seeraa keessatti kan baay’inaan dalagamudha. Adeemsi kun immoo karaa namoota amala gaarii hin qabne gara amala gaariitti jijjiiruu danda’uun akka raawwatuu horachiisuu danda’uudha (Garcia ,Edamundo ,1994).

Haaluma walfakkaatuun, waldhabbiin waan haaraa seenaa dhala namaa keessatti raawwatamu miti. Waldhabbiin yeroo dheeraaf muuxannoo dhala namaa waliin kan deemuufi namarraa adda bahee kan hin ilaalamnedha.

“Conflict understood as engagement cline fight or possible confrontation between two or more parties aspring to wards incompatible or competitive means or ends” (University for peace 2005:322). Kunis, waldhabbiin kan hubatamu hirmaannaa waraanaa yookiin walmormuu paartilee lamaa yookiin lamaa olii hawwii waldogommii haalaan qabandha. Karaabiraatiin hayyuu Imbobighe (2003) waldhabbiif hiika itti aanu kenneera. Yaanni kunis,” waldhabbiin haala waliin hintaaneen adeemsa hariiroo uumuufi walitti bu’insa fedhii guuttachuu dhabuu partilee waan nita’a jedhanii itti hirmaatanitti yeroo baay’ee

abdii dhabuurraa walti bu'insi fedhii kan uumamu waliigaluu dhabuu dhimma yookiin kaayyoo isaan filataniiti.

Conflict as a condition of disharmony in an interaction process and usually occurs as a result of clash of interest between the parties involved in same form of relationship. Clash of interest could occur because either they are pursuing their incompatible goals to pursue their chosen goal". jechuun ibseera. Yaaduma kana cimsuun hayyuun Fisher (2004) yoo ibsu, "Conflict as a relation ship between two or more parties (individuals or groups) who have or think they have incompatible goal jechuun lafa kaa'eera.

Waldhabbiin hariiroo partiilee lamaa yookiin lamaa olii (namoonni dhuunfaa yookiin gareen) kaayyoo walhinsimanne qabanidha. Waldhabbiin walitti dhufeenya namootaa keessatti taateewwan ittifamuu hindandeenyedha. Kunis, walsimachuu dhabuu kaayyoorraafi kaayyoo kanas galmaan ga'achuuf immoo walloluun niuumama. Lolli kunis, gara waldhabbii hamaatti deema. Lolli lubbuu namaafi leccalloo balleessa. Hayyuu Jeong (2006:167) akkas jechuun ibsa. "Once conflict turned into violence bit needs commitment of all actors and those who have interest in the conflict to resolve and manage conflicts in order to bring the situation in to the peaceful situation". Yeroo tokko lolli yoo uumame namoota fedhii hojii dhimma kanaa hiikuu qabaniifi to'achuuf haala mijeessanii nagaaf dhaabbatan barbaachisa jechuun ibsa.

Waldhabbiin tokko mul'achuun gara lolaatti yoo deeme yaaxinaaleen adda addaa ittiin to'atan ni jiru. Isaan keessaa yaaxina hayyuu Zartman (1996) akkana jedha, tooftaan ittiin waldhabbii ittiin to'atan jaar miyaa tarsiimoo hojii gubbaa oolchuu danda'an adeemsa qaamolee wal dhaban gidduu seenee hariiroo uumuu, fedhii tarsiimoo jaar miyaa isaaniifi taarsiimoo waldhabbii sanaa to'atu baafatanii sakatta'anii araarsuudha.

"Conflict management mechanisms through institutions concerned with the implementation of strategies, process of interaction between conflict parties, this includes parties presentation of their demands based on this institutions purpose a police and strategy to manage conflicts" (Zartman,1996:48) jechuun ibseera.

Kana jechuun yaada jaar miyaaalee waldhabanii fedhii isaanii waltiqabuun adeemsa sababa waldhabbii jaar miyaa sana mul'isu akka kaa'atan gochuufi furmaata laatandha. Hayyuu Ginty (2006) sababa waldhabbii lolaa to'achuu osoo hinseeniin dura tarsiimoofi firii isaa irratti xiyyeeffachuun fedhii waldhabdootaa gara lolaatti isaan geese sana addaan

baafachudha jedhee sababa isaa kaa'a. " Ginty argue that any conflict management strategies should not direct addressing violence rather the effort and strategies should focus on identifying and satisfying unmet human needs which leads to violence" (Ginty,2006:34)

Waldhabbiin jaarraa hedduuf sammuun hayyootaa ciccimoo ta'aniin qo'atamaa tureera. Haata'u malee, bifa qo'annaa haxa qabuun kan jalqabe jaarraa 20ffaa keessa ture (Schellenberg 1966) Dhufaatiin xiin-madda hawaasaafi mul'achuu maxxansaa haxa siyaasaa Afrikaa waliin bara (1940) hayyoota Forestfi Evans-pritchard jedhamanii qo'annaan waldhabbii furuu beekamaa ta'eera.

Maalummaa waldhabbii hayyuun Fisher (1990) itti haala armaan gadiitiin addeesseera. Waldhabbiin walmadaaluu dhabuu yaada yookiin sona garee lamaafi achii ol hariiroo isaan gidduu jiru to'achuudhaaf yaada walcimsaa deeman jedheera "Conflict is defined as in compatibility of goals or values between two or more parties in a relationship combined with attempt to control each other and antagonistics feelings towards each other" Fisher(1990)

Hayyuun Kriesberg (1998) waldhabbii yoo addeessu, waldhabbiin humna cimaa balleessaa fiduu danda'udha. Jacoby (2008) Kriesberg (1998) wabeeffachuun hiika waldhabbii kaa'eera. Waldhabbiin walgitiinsa dhabuu paartilee lamaafi lamaa olitti. Paartileen kunniinis namoota dhuunfaa lama maatiiwwan, hiriyyoota, garee,dhaabbilee siyaasaa ta'uu danda'a "Conflictis the incopatibility of interest between two individuals, families, lineage, communities, political organization and the like". Jacoby (2008:52) irratti Dahrendorf (1959) wabeeffachuun yaada kaa'eera. Ibsi isaas, waldhabbiin hawaasa keessatti karaa tokkoon jijjiirama milkaa'inaafi tasgabbii qabu kan fidu yoo ta'u gama biraatiin immoo,hirmaachisummaa kan hinqabneefi miidhaa cimaa geessisuu kan danda'udha.

2.6.Araara waldhabbii saboota adda addaa

Araarri kunis kan adeemsifamu saboota gosa muraasaafi kan baay'ina qaban yoo walitti bu'an bifa ittiin araarsuun nageenya hawaasa keessatti buusuun dhimma itti bahandha.Karaa birootiin immoo yeroo namoonni fedhii isaanii guutachuuf yaadafi

qaaman walitti bu'an kan hawaasni nagaa buusuuf itti fayyadamudha. Kunis yeroo sabni yookiin namni tokko isa biroo miidhu yookiin miidhamu kan namoonni badii isaan gidduutti uumame ilaaluun, kan badii qabutti murteessuun walitti araarsandha (Homer Dixon, Tomas F, 1994:40).

Yeroo waldhabbii wal-xaxaa tokko araarsuuf deeman, wantoota akka isaan walitti dhufuun araaraman yookiin yaada isaanii jijjiiran mala afurtu jira jedha (Deutsch Karl 1966). Isaanis: Yaada nama biroo kan duraan wal-dhabanii araaraman kaasuun fakkeenyaan ibsuu, Wal-dhabbiin nama kamiyyuu waliin akka jiruufi araaramuunis akka jiru ni ibsu, Namoota biroon kan wal dhabbii saniin wal-fakkaatu kaasuun akka walii galan lafa godhufi akka namoonni wal-dhaban iddoo jijjiirratanyookiin walirraa fagaatanii jiraatan gochuu. Akkasumas sababoonni akka isaan wal-dhaban godhe maal akka ta'e adda baasuun gara murtiitti deeman.

Yaada kana (Deutsch Karl 1966:48) akka kaa'etti, wal-dhabii kan uumamu fedhii namoonni lama waan gara garaa irratti garaa wal-hanqatan jechuudha. Malaawwan wal-dhabbii ittiin ittisan akka kanatti ibsaeera. Yaada ijoo ilaalcha jijjiiru dubbachuu, Osoo hinbeekiin wal-dhaban lamaan akka walitti araaraman gochuu, Akka isaan araaraman waadaa yookiin ofeeggannoo kennuufi, wal-dhaban ariitiin araarsuu jedhee kaa'eera.

2.7.Haala Himannoo Wal-dhabdee Araaraa Ittiin Dhaggeeffatan

Yeroo namni waldhabe araaramuuf deeman akkaataa isaan waldhabdii isaanii irratti wal himachuun quuqama isaan keessa jiruu haala armaan gadiitiin walhimachuun miidhama keessa isaanii jiru dhiyeeffatu. Yeroo namni dubbatu sana haalaan caqasuu, seera naamusa dubbii eeguuu (wal jeequu dhiisuu), gaaffii hingalleef gaafachuu, gorsa kennuufi fudhachuu, nama dubbatu sanaaf yaada eeyyentaa qabaachuufi jecha mataa ofiitiin wanta dubbatan sana irra deebi'uun dubbachuu.(Zartman,1985:102)

2.8.Maloota yookiin Tooftaalee Waldhabdee Ittiin Araarsan

Waldhabbin yookiin walitti bu'insa kan namoonni adeemsa waliin hojjechuu keessatti fedhii isaanii guuttachuuf yookiin wanta isaan barbaadan guutamuu, yoo guutamuu baate keessa isaaniitti uumamuun kan walitti baafatanii yaalan yookiin gama walitti bu'andha. Waldhabdee kunis, kan uumamu danda'unama dhuunfaafi abbaa qabeenyaa jidduutti,

hawaasaafi hawaasa gidduutti, nama dhuunfaafi garee gidduutti, namaafi umama gidduutti, namoota dhuunfaa lama kkf gidduutti ta'uu danda'a. Waldhabbiin akkuma miidhaas qabu bu'as niqaba. Kunis, yoo wanti tokko akka hojjetamuufi akka kunuunfamu barbaanne walitti bu'anii yaada furmaata argachuun barbachisa.(Allwood,J1993:68) Hayyuun kun dabalataanis, tartiiba namoota waldhaban araarsan akka armaan gadiitti kaa'uun ibseera, kan olaantummaa agarsiisu gadi qabu, nama balleessaa rawwate irratti murtee kennuu, namoota beekamaa ta'aniin araarsuu, wantoota araara sanaaf barbaachisan gatii isaa xiqqeessuufi wanta dalagamu sana gatii isaa gadi qabu jechuun ibseera.

Akkasumas, tooftaa ittiin waldhabdee araarsan haala armaan gadii kanatti kaa'uun kan ibsedha, Dubbii duraan raawwate duukaa deemuu dhiisuu yookiin babal'isuu dhiisuu, waan hunda laaffisuu yookiin ija tokkoon ilaaluu, Yaada waldhabdee uuman irra deddeebi'uun dhiisuu, kan waldhabe araarsuun kallattii qabsiisuun araarsuufi yaada rakkoo hiiku danda'u walitti hidhuudha jechuun kan ibsedha.

Akka hayyuun (Friberg,1990) ibsetti immoo yeroo namoota waldhabdee araarsan qabxiilee armaan gadii kana sammuu qabachuun barbaachisaa ta'uu isaa addeessa. Isaanis: namoonni waldhaban akka walkabajan gochuu, akka isaan ofkeessatti yaadan gochuu, akka walhinqoonne hubachiisuu, kan miidhame akka yaada isaa himatu gochuu, maloota yaada kana furuu danda'u barbaaduu, yeroo eeggatanii dubbachuu, arii balleessuufi waldhabbiin yeroo uumamutti beellama dheeressuu dhiisuu akka ta'e addeeseera.

2.9.Tarsiimoo Waldhabbi Araarsuu

Tarsiimoowwan waldhabbi araarsuuf uumaman akka (Fribergi.M,1990:73) jedhutti, aarii of keessaa balleessuufi yeroo eeggachuu, akka hinaarre gorsuufi gorsamuu, dhimma waldhaban irratti xiyyeeffachuu, yaada namaa fudhachuufi kabajuun gara furmaataatti deemuu, wanta irratti waldhaban irra deddeebi'uu dhiisuu, kan yaada isaanii tokko godhu amansiisuufi fudhacchiisuu, murtee irra darbuu dhiisuu, jeequmsa tokko malee waldhaggeeffachuu, kan darbe irraanfachuufi yaada isaan ijaaruufi tokko isaan taasisu gidduutti uumuu.

2.10.Maddoota Waldhabbi

Maddoonni waldhabbi karaalee adda addaatiin uumamuu nidanda’u. Akka hayyuun Kihlman (1960)fi hayyuun Thomas (1977)ibsanitti maddoota waldhabbi akka armaan gadiitti tarreessuun ibsa kennee, waldhabbiin keessa namaatti/haaloo/ kuufamuun dhufu, waldhabbi hawaasaafi hawaasa gidduutti dhufufi waldhabbi gocha badii uumaman dhufu jechuun kaa’eera.

2.11.Wantoota Akaakuu Waldhabbi To’achuuf Gargaaran

Gosoonni yookiin maloonni waldhabbi to’achuuf gargaaran hedduudha. Hayyuun Allwood (1976) akka ibsetti haala armaan gadiitiin kaa’eera, osoo waldhabbiin hin uumamiin dura to’achuu, gochaalee waldhabbi uuman balleessuu, ilaalcha hawaasaa jijjiiruu, gochaalee waldhabbi uuman hunda to’achuufi kan waldhabe araarsuu, kunis,yeroo namni waldhabe nageenya hawaasa sana gidduutti buusuuf tooftaa godhamudha. Kun immoo adeemsa jiruufi jireenya hawaasa tokkoo keessatti namoota waldhabe yookiin wallole araarsuu hunda caalaa barbaachisoo ta’uu isaati.

2.12.Gahee Sirni Gadaan Waldhabbi To’achuu Keessatti Qabu

Ummanni Oromoo yeroo baay’ee walitti bu’insi gocha hamaa ta’uusaafi yoo akka tasaa uumame gumaa baasuu deebiisuu odoo taane hayyoonni mari’atanii akka aadaa hawaasichaatti qabbaneessuun araara buusu. Hamdeessaan (2000:7), qorannoo isa keessatti akka ibsetti “The Oromo work very hard to manage conflict on three different ways, to prevent social from occurring, if it occurs to prevent it from escalating and if escalates to make peace between conflicting parties” jechuun ibseera. Kanneen kun yoo ibsaman uummanni Oromoo durumaan dursee mala aadaa nageenya isaa ittin to’atu qabaachuu isaa, waldhabbiin yoo uumame babal’atee badii guddaa akka hinuumneef to’achuufi badiin uumame kana caalaa akka hindeemneef dafanii araara buusuu qabu kan jedhan ta’a.

2.13.Maalummaa Araaraa

Araara jecchuun kan hawaasni tokkoo waldhabbi nama dhuunfaa lamaa gidduutti, garee hawaasa tokko gidduutti uumaman mala ittiin nagaa buusandha. Walddhbbiin kunis,

hawaasa gidduutti karaalee adda addaan uumamuu nidanda'a. Innis, kan nama ajjeese, kan daangaa lafa irratti waldhabe, waldhabbii dhirsaafi niitii, waldhabbii hiriyyaafi hiriyyaa gidduutti mul'ataan furuuf yookiin hiikuuf kan hawaasni adda addaa dhimma itti bahudha. Araarri kunis yeroo adeemsifamu kan hawaasni itti amanu, kabaju, sodaatufi safuu isaanii ibsutti fayyadamuun nama yookii hawaasa waldhabe ittiin araarsandha. Karaa biraatiin osoo nama waldhabe hinaraarsiin akka waaqni isaanii dhagahuufi namoonni waldhaban waliif hameenya garaa isaanii keessa jiru laaffisuuf waaqa kadhachuun eebbifachuun gara araaraatti deemu.(Dirribii Damusee,2009:285) Itti dabaluun, Beekan (2015:57) jaarsummaan jaarimiyya maanguddootaan raawwatudha. Bifa araaraan maanguddootaafi jaarsa ollaatiin kan raawwatamu yoo ta'u dubbii murtii sadarkaa gandaa irraatti raawwachuu qabudha. Kunis, rakkina maatii, ollaa, dhirsaafi niitiifi kkf gidduutti uumamaniif hiika duraa kennuuf kan uummata gargaaruufi ammas gargaaraa jirudha jedha .

2.14.Akkataa uummanni Oromoo adeemsa sirna araaraa dhimma itti bahu maalfa'i?

Uummanni oromoo nagaa buusuuf yookiin namoota walajjeesan kan waldhabe yookiin wallole araarsuuf adeemsaafi sirni mataa isaanii qabu.Innis, kan uummanni oromoo itti amanee yookiin kabajee waliif garaa laafuun yookiin quuqama isaan keessaa jiru hammeenya tokko malee akka isaan walitti araaraman kan taasisan seera bulmaata kan mataa isaanii qabu. Kunis, hanga tokko keessaa fudhachuu qorataan akka armaan gadii kanatti ibsaman kanneen fudhateera.

2.15.1.Kallachaan Araarsuu

Kallachi ulfa guddaa waaqefataan waaqa gaditti sodaatuu fi safeeffatuudha. Kallachi sibiila qorsa (comet) yookin bakakkaa waliin kan samii irraa bu'eedha. Waaqeffataan durii bakka bakakkaan itti bu'e, aannan sa'a gurraachaa itti dhibaafatee kallachaafi bokkuu argata. Bokkuufi kallachi jalqaba waaqaa bu'an jedhama. Bakki bakakkaan itti bu'e midhaan illee nieebbifama/barakaa qaba/ jedhama. Kallachi bidiiruu keessa wayyaa haaraan maramee taa'a. Akka hindandoofneef gaga baqsanii itti naqu (anti rest). Sanaa achi waggaa dheeraa booda yommuu kallacha bobbaasan, akkuma guyyaa duraa haaraa ta'ee argama. Kallachi kabaja qaba.Dhiiga malee hin socho'u. Kallachi hinqolu waan

jedhamuuf waaqeffataan kallaacha duratti gonkumaa sobaan hin kakatu. Kan sobaan kakate immoo hinoofkalu. Kallachi yeroo hedduu akkuma caaccuu dhimma nagaafi araaraaf itti gargaaramandha. Bara caamsan hammaate, kallachi malkaatti, tulluutti bobbaamee kadhatama. Yoo namni walajjeesee araaramuu dide kaallacha bobbasanii araarsu. Kallachi kabaja guddaa waan qabuuf namni kallachaan kadhatamee hindidu. Bara ammaa keessaa erga amantii mirga uummata Oromoo waliin cabee as garuu namoonni tokko tokko, warri kennuu didan yookin isheen didde ittiin doorsisanii bakka isaa maleetti, dhimma dhuunfatiif itti fayyadamuudhan kabajaafi qooda kallachaa balleessaa jiru. Kuni safuu cabsuudha. Kallachi bu'aafi dhimmaa dhuunfaaf hinoolu. Kallacha addaan itti hinadeeman. Osoo farda yaabbatanii deemanii, yoo kallachi namatti dhufe irraa bu'anii kallacha na oofkalchi jedhanii bira darbu. (Dirribii Damuusee, 2009:107) Kun kan agarsiisu kallachi araara uummata Oromoo gidduutti buusuufi kabajaa uummanni Oromoo waliif sirna bulmaata isaanii keessatti waliif dhagahuun kan walitti ararsandha. Inni kun immoo olaantummaa isaan amantii isaaniif qaban kan agarsiisudha.

2.15.2. Bokkuun Araarsuu

Bokkuun inni jalqabaa akkuma kallachaa waaqaa bu'e jedhama. Bokkuun kabaja guddaa qabatus akka kallachaa hinsodatamu. Bokkuun mallattoo aangooti. Abbaan gadaa bokkuu qabatee seera tumame labsa. Yeroo ammaa garuu namni bokkuu nimagarfata, muka gaarii ilaalee bocee tolfata. Bokkuun mallattoo gadaa naannoo adda addaati. Bokkuun tokko naannoo ofii bahee laga hin cee'u. Akka tasaa yoo laga ce'e fala qaba. Amantoonni giddu galeessa bahaa keessa jiran, waaqeffannaan, kiristaanniifi islaamni, waan tokko irratti walfakkeenya niqabu. Fakkeenyaaf sadanuu waaqni samii keessa jiraachuu isaa, sadanuu waaqa saalaa yookiin koorniiyaa dhiiraatiin waamu. Sadanuu dhiigaan waaqa galateeffanna jedhu. Kiristaanniifi islaamni kitaaba ittiin waaqeffannu waaqatu afaan keenyaan barreessee karaa muuseefi ergamtoota yookiin piroofeetaa adda addaa gadi nuuf buuse jedhu. Waaqeffaannaan immoo bakakkaa waliin kallaachaa fi bokkuu buuse jedha. Bakkaan ammas bu'aatuma jira. Jillii kallachaafi bokkuu ta'u bu'aatuma jira. Kitaabni isaanii garuu ammaa bu'aa hinjiru, maaxxfamaa jira malee jedhu. Jaarsoliin Oromoo yeroo nama wallole araarsaan abbaan bokkuu bokkuu isaa qabatee bakka

namoonni sun itti araaraman qabatee dhaqa. Yeroo kana namoonni wallolan yoo bokkuufi abbaa bokkuu sana harkatti argan kabajaafi seera bulmaataa isaanii eeggachuuf waan abbaan bokkuu jedhe diduun hindanda'an. Kun immoo kan agarsiisu bokkuun sirna araara uummata Oromoo keessatti iddoo olaana qaba.(Dirribii Damuusee ,2009:107) Kun immoo kan agarsiisuu uummanni Oromoo nagaa buusuufi eeggachuuf dur irraa kaasee hanga ammaatti kan ofii isaatii seera bulmaataa baafatee ittiin jiraachaa tureefi jiraachaa jiru ta'uu kan nama hubachiisudha.

2.15.3. Hayyuun Araarsuu

Hayyuun tajaajila ogeeyyii seeraa waan ta'aniif waldhabbii,yakkoota adda addaa,mormiifi wkf kan hiikandha.Namni seenaa Gujii barreesse Hinnant (1977:191) jedhutti “ legal disputes which are difficult to solve are heard before a local hayyuu who attempts to give a clear state of the laws which apply and to carry out conciliationsbetween involved parties.” Jedhee waan kaa'uuf hawaasa Oromoo Gujii biratti mala araari ittiin bu'u keessaa inni tokko karaa waldhabbiifi mormiin kamiyyuu namoota gidduutti uumamu kan qoree hiiku hayyuudha jedha.

Haaluma walfakkaatuun qorannoowwan kanaan dura namoota gara garaatiin dalagaman kan qorannoo kana waliin foroommii qaban xinxaluun akka armaan gadiitti kaa'amaniiru.Inni jalqabaa, Maammoo Heebboo (2006) yoo ta'u, innis sirna araaraa waldhabbii furuu Aanaalee Dodolaa, Hasaasaafi Nansaboo irratti kan hojjetamedha. Qorannoo isaa keessatti wanti inni irratti xiyyeeffate sababa waldhabbii, gosoota waldhabbii, akkasumas waldhabbii muraasni maaliin akka fixuun danda'amu gabaabsee kaa'eera. Ani immoo qorannoo kanaan keessatti adeemsa sirna raawwii araaraa gondoaroo danuu/ajjeechaa tasaa/ itti raawwatamu kan hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoofti olla ishee haala hayyuun, jaarroleen, abbootiin gadaafi beertonni ciccimoo dubbii ittiin fuxan hordofuun dhiyeesseera. Inni lammaffaan, Mulgeetaa Nagaasaa (1997) yoo ta'u, innis qorannoo isaa keessatti waa'ee gumaa irratti gaggeesseera. Kunis, haala qabatamaa naannoo saniitti fixaan gumasa qarshiidhaafi horiin ta'uu ibseera. Irra caalaan gumaa qarshii awwala nama du'eef, Gumaaf, firoota nama du'ee hanga abbaa sadiigosaaf kan kaffalamu ta'uu bay'inakennamu waliin ibsameera. Anis qorannoo kanaan haala qabatamaa naannoo sanaan dhimma lubbuu

baasuurratti /danuu/ ajjeechaa tasaa/ irratti muraan muramu/ falli falamu/gondoorrachuun/ lammata nutta hindeebi'ini/ jechuun akkataa hawaasni kafaltii tokko maleefi karra ba'u hinqabneen haala raawwii isaa jechaafi gochaan akka ta'e hordofuun suuraan deegaree dhiyeesseera. Inni sadaffaan, Hanbisaa Tusoo (2006) yoo ta'u akka walii galaatti waldhabbii hiikuun hawaasa Oromoo keessatti mata duree jedhuun haala walitti qabaa ta'een kaa'eera. Qorataan kun xinxala sirna araaraa, adeemsi waldhabbii adda addaa akkaataa ittiin furamu hinibsine. Ani immooqorannoo kanaan akkaataa adeemsi sirni araaraa gondooroo danuu ittiin raawwatamu irraatti dhimmoota adda addaa tuquun ibseera. Inni arfaffaan Dajenee Gammachuu (2006), yoo ta'u, innis haala fixa gumaa Aanaa Walisoo irratti akkaataa naannoo saniitiin kan lubbuu namaa, kan qaama miidhamee, dhimma ajjeechaafi hanna beeyladooata murtii jiruuf fixaniifi adabbii isaa qarshiin kaaa'eera. Ani immoo qorannoo kanaan danuu gondoorrachuun /ajjeechaa tasaa/ uumamurratti haala kamiin akka hawaasni gondoorrachuun/ sirna araara gondooroo danuu isaa baasii cimaafi badii tokko malee nagaafi tasgabbiin hatattamaa akkamitti akka raawwachaa jiru maal akka fakkaatu hordofuun dhiyeesseera.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaafi MeeshaleeFunaansa Odeeffannoo

3.1.Mala Qorannichaa

Malawwan qorannaa kana keessatti mata dureewwan xixiqqoo: mala qorannichaa, odeeffkennitoota qorannichaa, iddattoo, mala iddatteessuu, madda ragaaleefi adeemsa funaansa ragaawwanii, malleen xinxala ragaawwan qorannichaaa, keessatti itti gargaarame walduraa duubaan dhiyaateera. Qorannoon kun adeemsa raawwii sirna araaraa gondoaroo danuu ykn ajjechaa tasaakan hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo kan xinxaluudha. Ragaawwan maddeen adda addaarraa argaman mala xinxala ragaa akkamtaatti gargaaramuun kan adeemsifamedha.

3.2. Iddattoo

Akka namni Flick (2002),fi Piro. Yaaloo Indaawaq (2011) jedhamu hiikaniitti, iddattoon irraawwatamtoota qorannoon irratti adeemsisamu keessaa odeeffannoo qorannichaafi barbaachisu akka kennaniif kanneen filatamandha. Kanaaf, qorannichaaf odeeffannoo barbaachisu argachuuf, qorataan mala iddatteessuu itti yaadee/akkayyoo/(purposive sampling)fi hamma argee/convenient sampling/fayyadameera. Isaaniis, kaayyeeffamaafi hamma argee kan of keessatti hammatamaniidha. Kaayyeeffatamaan kan jedhamuu qorataan hirmaattoota qorannoo isaatiif ta'an kan filatu kaayyoo qorannoo isaa bu'uureffateeti. Haaluma kaayyoo qorannoo isaatiin qorataan adeemsa raawwii sirna araara gondoaroo danuu jedhurratti waan qorannoon isaa xiyyeeffatuuf sirna kana immoo kan raawwachiisu nama hunda odoo hintaane hayyootaafi jaarsolii biyyaa waan ta'eef mala kanatti fayyadameera. Hamma argee (convenient sampling), immoo, qorataan qorannoo isaa namoota dhiyeenyattii argamaniifi qorannoo adeemsiisuuf mijaawaa kan ta'an irrattidha. Qorannoo kun kan irratti gaggeeffamu godina Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo gandoota shan irratti yoo ta'u, isaanis ganda Oddoo Shaakkisoo, Siree Buqqee, Bantii Korboo, Didoolaa fi ganda Haroo Booraa shanan keessaa baay'inni iddattoo yookiin jaarsoolee walii galaa kan gandoota kana keessaa fudhatataman 26 yoo ta'an, kan dhimmi qorannoo kanaa ittiin gaggeefamuun itti yaaduun filataman namoota kudhashan (15) kan ta'aniidha. Sababni isaatis jaarsolee irra caalaa hubannoofi muuxannoo dhimma dubbii keessatti hirmaannaa yeroo dheeraa qaban keessaa

filachuudhaan fayyadameera. Kunis, ganda afur keessaa jaarolee shan shaniifi ganda tokko keessa immoo jaarsolee jaha fudhachuun kan qorannoo kun adeemsifamedha.

3.3.Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Qorannoon kun mala qorannoo akkamtaatti fayyadamuun kan qaacceffame yoo ta'u malleenyaan kun dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan jechaan yoomessa bu'uraa godhatee kan ibsudha. Kanaafis, dura dawwannaa geggeessuun itti aansuun af-gaaffiidhaan waan gaafate galmeessuu, kan galmaa'e immoo haala mijaawaadha jedhamee waan amanameefi yoomessa uumamaa bu'uureeffatee jechaan kan ibsamu qorataa hirmaachisaa kan deemu waan ta'eef haaluma kanaan itti fayyadamuun qorannoon gaggeeffameera. kanaafuu, qorannoon kun mala sakatta'aan ibsuutti (survey study) dhimmi itti bahameera. Dastaan (2010) fi Yalew (2006) wabeeffachuun akka ibsetti, "qorannoon ibsuu haala ibsaan walitti dhufeenya jijjiramtootaa agarsiisudhaan, tarreessudhaan dhimma qoratu sana gubbaa gubbaa ilaalee kan darbuu miti jedheen" ibsuun kaa'e. Haaluma kanaan, maleenyaan akkamtaa mata dureewwan xixiqqoo kan akka: daawwannaa, af-gaaffii, marii garee xiyyeeffannoo, meeshalee, adeemsa funaansa ragaawwaniifi malleen xiinxala ragaawwanii of jalatti hammatee tartiibaan dhihaatera.

3.4. Daawwannaa

Qorannoo kana karaa guutuu ta'een gaggeessuun bu'aa barbaadame bira gahuuf ragaan af-gaaffiin funaannamu qofti gahaa miti. Waan kana ta'eef, ragaa dabalataa qorannicha cimsuu danda'an funaannachuuf yoomessa sana keessatti uumamaanyennaa sirni araaraa gondoaroo danuu gaggeeffamu daawwachuun sirnicha hordofuun ragaalee tokko tokko bakka ifa hintaanetti yaadannoo qabachuun dhumarratti bakka shakkiin wal-qabatan jiranitti namoota biroo gaaffachuun qorannoo kana gaggeessera. Qorataan dhimma jamaa qorannichaan raawwatamaa jiru itti hirmaachaa daawwachuudhani. Haaluma kanaan qorataan jaarsummaa yookiin kora gandoota iddattoof filataman keessaa ganda Diidoolaa keessatti sadaasa 03/03/2008 A.L.I.tti waldhabbii dhimma namoota nyaataa untoorratti/machii keessa/ afaan keessa walbahuun tasuma walajjeesan sadaasa 30/03/2008 A.L.I haala hawaasni aanaa sanaa aadaa qabuun odoo/sirna araara gondoorootiin/ jilli Me'ee Bokkuu hindhiyaatiin haala qulqulleeffatanii/falatanii/ jilaaf

qophaa'an hordofeera. Walumaagalatti, waan jamaan yaa'ee raawwatufi haala raawwii isaahunda keessatti hirmaachaa ragaa barbaadamu hunda funaannachuun kan qorannoo kun adeemsifamedha.

3.5.Af-gaaffii

Bu'uurummaan af-gaaffii qorataan gaaffii afaaniin odeef-kennitoota gaafatudha. Kunis, odeef-kennaafi qorataan fuulletti walarganii odeeffannoo waliif kan kennandha. Af-gaaffiin meeshaa funaansa ragaadha. Meeshaan funaansa raga kun odeeffannoo baay'ee murteessaa ta'e bifa gaaffii banaafi cufaa qophaa'an gaaffachuudha. Haayyonni adda addaa faayidaa mala kanaa kallattii adda addaan niibsu. Punch (1998) barbaachisummaa meeshaa kanaa haala itti aanuun ibseera." Af-gaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa funaansa ragaa murteessaafi hubannoo namoonni waan tokkorratti qaban baruudhafiis ta'ee, hubachiisuudhaaf mala cimaadha" jedha. Gaaffiilee banaa kan jedhaman odeeffannoo kennaman osoo itti hindhiphatiin taphachaa osoo ofhinnuffiin waan gaafatame sana bu'uura godhatee hanga beeku muuxannoo ofiifi namootaa eraa deebii inni kennu kan hindaangeffamnedha. Gaaffiilee cufaan immoo waan deebii tokkoofi tokko barbaadaniif ibsa yaada dhuunfaafi ilaalchaa kan of keessaa hin qabnedha. Haaluma walfakkaatuun odeef-kennitoota af-gaaffiif filataaman gabatee dabalee keessatti dhiyaataniiru.

3.6. Marii Garee Xiyyeeffannoo

Marii garee bu'uureeffatekan adeemsifamu dhimmoota qoratamu sana irratti ragaa quubsaa nikennu jedhamanii namoota yaadaman ragaa gahaa akka kennan gochuundha. Haaluma kanaan af-gaaffii qorataan gaafachaa ture gareen warra dhimma araaraa gondoeroo keessatti namoota/hayyoota muuxannoo ganna hedduu qaban keessaa itti yaadee filachuun garee jaarroolee jaarsummaa irratti muuxxannoo qabanii af-gaaffii dhiyaateef akka deebisan gochuun kan qorannoo kana adeemsifame. Miseensonni garee jaarroolee kanaatis kan baay'inni isaanii kan ganda afur keessaa gumii Me'ee Bokkuuf /abbootii gadaa lama darbanii sadarkaa hayyuurra jiran kanneen dhufan dhimmoota mara irratti waan mari'ataniif anilleen Uraagaa wajjiin waan tureef yeroo araara raawwatan isaanii gaafadheen kannen lamaan immoo qachaa isaanii kan Hookkuufi maattii

keessatti argamuun gaafa kabaja ayyana sirna gadaa Me'ee bokkootti argamuun akka mara'atan qindeessuun yaadannoo qabachuun ragaa barbaachisu fudheen ragaa koo kan af-gaaffiidhaan walitti qabadhe dhugummaa isaa mirkaneeffadheera. Qaamolee ragaa kana naaf kennaan akka gabateen dabalee keessatti suuraan deeggaramanii dhiyaataniiru.

Suuraa.1. Marii garee 1^{ffaa} Uraagaa yeroo bakka dhimma araaraa raawwataniitti.

Suuraa.B. Marii garee 2^{ffaa} Hookkuu Suuraa.C. Marii garee 3^{ffaa} Maattii

3.7.Meeshaalee Warraabbii

Meeshaaleen waraabbii aloolaa/field work/ qorannoo kanaaf itti gargaarame odeeffannoo ittiin walitti qabachaa ture waaraabuu suur-sagalee yoo ta'u; isaanis waraabbii viidiyoo, kaameera, af-gaaffiifi bakka sirni gondoaroo itti raawwatamu deemuun waraabuun kan

ragaa qorannoo kana dhugoomsuu danda'uu kan walitti funaanuun qorannoo kan xinxaaluun ibseeradha.

3.8. Adeemsa Funaansa Ragaalee

Ragaa kaayyoo qorannoo kanaa milkeessu funaanuudhaan hojii gosa sadiitu gaggeeffameera. Inni duraa daawwannoo, af-gaaffiifi marii gareexiyyeeffannoo irratti hundaa'uun kan xinxaalameedha. Akkasumas, barruulee dhimma kana irratti barreeffaan sakatta'uu yoo ta'u gama kanaan mana kitaabaafi toora interneetii irraa yaada hayyootaa sakata'uudhaan daandii saayiinsawaa akka qabaatuuf godhameera. Inni biraa hojii aloolaati. Kanas, raawwachuudhaaf dura qajeeltoon ilaalaa hirmaachuun kan adeemsifameedha.

3.9. Malleen Xiinxala Ragaa

Odeeffannoo meeshaalee fuunaansa ragaa sadan daawwannaa, af-gaafiifi marii garee xiyyeeffannoo jaarsolee/hayyoota/ adeemsa sirna raawwii araaraa gondoorroo kanaa beekan irraa ragaa funaanaman haala armaan gadiitiin funaanamuun kan xiinxaalamedha. Ragaawwan matadurichaan walqabatan guutummaan sirrummaatti qulqullina isaanii calalamee mirkanaa'eera. Ragaawwan haala walfakkeenyaafi garaagarummaa isaaniitiin akaakuu akaakuun qofaa qofaatti gurmeeffameera. Ragaawwan argaman kunniin bifa barreefamaatiin qindaa'anii kan ibsamandha.

3.9.1. Odeef-kennitoota

Odeef-kennitoonni qorannoo kanaa adda durummaan jaarsolee aadaa oromoo Gujii, waajjira Aadaafi tuurizimii Aanaa Oddoo Shaakkisoo, waajjira sab-qunnamtii hawaasaa aanaa Oddoo Shaakkisoo, hariiroo sirni kun gama seera ammaayyaa wajjiin qabuufi beerrani ciccimoo sirna raawwii araaraa gondoorroo danuu keessatti hirmaannaa qabaniifi dubbii araaraa gondoorroo qoruu danda'an kanneen sirnicha irratti argaman of keessatti kan hammateedha. Haaluma kanaa jaarsolee argaa dhageettii, Waajjira Aadaafi Turiizimmii, namoota dhimma sirna araaraa gondoorroo keessatti hubannoofi beekumsa qaban hundi isaanii iyyuu odeef-keennitoota qorannichaatti dabaluun hirmaachiffamaniiru.

3.10 Mala Odeeffannoo Xiinxaluu

Xiinxala odeeffannoo qorannoo kanaa keessatti mala qulqulleeffataatu hojiirra ooleera. Sababni isaas qorannichi adeemsa sirna raawwii araara gondoosoo danuurratti waan xiyyeeffatuuf, qorannoon kun qorannoo qulqullaa'inaa ta'a. Kanaafuu, odeeffannoowwan daawwannaa, af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo gargaaramuun funaanaman hundi jechaan ibsamaniiru.

3.11. Naamusa Ogummaa

Dhimma qorannoon irratti gaggeeffamu kamiyyuu yoo ta'e akkaataa ittiin abbaa dhimmichaatti dhiyaatan beekuun murteessaadha. Haala kana keessatti hawaasa sanatti deddeebi'uun akka isaaniitti yaaduuf akka hawaasichaatti hojjechuun murteessaadha. Haaluma kanaan qoratichi hawaasa dubbii, akkaataa nyaataa, akkaataa uffannaa, aadaa, amantii, jechoota kabajaafi saalfii/fokkoo kanneen akka abbaa gadaafi arfii dura hindhaabbatan, bokkuufi horooroo/ulee/ qabatanii qachaa hinseenan, gumaata kennuun barbaachisaadha, gulantaa olhindarban...kkf/, iddoo namni itti argamuufi argamuu hinqabne fi kkf addaan baasee sakatta'ee tokko tokkoon waan beekuuf gama naamusa ogummaatiin haaluma gaariidhaan odeef-kennitoota waliin waliigalee hojjechaa tureera. Haaluma olitti tuqamuuf yaalametti odeef-kennitoota koo hunda isaanii odoo waan tokko hinraawwatiin durseen fedhii isaanii gaafadheen achiin booda immoo isaan waan qorataaf eeyyamaniif footoo isaanii fudhachuufi waan qorataan isaan gaafate hunda akka isaan fedha isaaniitiin qorataaf kennan gaafate hojii gama isaanii ilaallatu hunda fedhaafi jaalalaan guutuu qabaniin qorataaf kennaniiru. Qorataanis haaluma kana irratti hunda'uun hojii isaa tooftaa adda addaa fayyadamuun hojjechuu yaaleera.

Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti wantoonni xiinxalamuun ibsaman ragaalee qorannoon argaman ibsa isaanii waliin kan kaa'amudha. Hawaasni Oromoo jiruufi jireenya isaa hawaasummaan geggeeffata. Adeemsa waliin jireenyaa keessatti sirnoonni salphaa irraa hanga cimaatti adeemsa qaama garaagaraa keessatti taasifaman hedduudha. Sirna raawwii araara gondoороо jecuun akka odeef-kenntootni qorataaf himanitti gondoороон yoo waan hamtuun namatti dhufe/waan hinmalle tokko yoo hawaasicha keessatti/mul'ate lammata akka deebi'ee namatti hindhufneef mala itti falatandha. Karaa biroo immoo nu hanqadhu /abaaruudha/ jedhu. Namni tokko tokko odoo hinbeekiin gondoороо jedha. Gujiin garuu waan tokko yoo foggisoo itti dhufe wanti sun akka lammata deebi'ee itti hindhufneef mala ittiin hamtuu ofirraa fageessudha.

Gujiin wantoota hedduu gondoorrata fkn yoo namni akka tasaa walajjeese/danuu/, yoo dhukkubni hamaan qorsa hinqabne dhufe, yoo bishaan nama fudhate, yoo mukarraa kufanii du'an, yoo karra dhaban, yoo daa'imni nama jalaa yeroo lamaa ol bushoofte, yoo harreen daaraatti fincoofte...kkf hunda Gujiin adeemsa sirna raawwwii isaa eeguun karaa gurgudduu lamaan gondoorrata jedhu: isaanis:-Marfatee gondoorrachuufi Qalee gondoorrachuun raawwata jedhu. Marfatee gondoorrata jechuun Gujiin gaafa waan hamtuu arge micica marga jiidhaa buqqisee mana keessa, ala boroo duuba, moonaa horii irra marsee gara hallayyaatti/ bowwatti iddoo horiin hindhaqabneetti karaa aduun dhiitu waan kana nurraa darbi, nu hanqadhu, jedhuun marfatee gondoorrata. Qalee gondoorrata jechuun immoo Gujiin gaafa qalee gondoorratu hoolaa qofa waan hoolaa qafa qalee gondoorratuuf hoolaan mallattoo garaamiiti jedha. Kanaafuu, qalanii waan gondoorratan tokko waan hamtuun akka deebi'ee namatti hindhufneef, farra waan ta'e tokko/cubbuu/, faroo hamtuufi kkf hunda hoolaa qalee yeroo gondoorratu waaqi garramii dafee nuuf dhaga'a jedhu. Haaluma af-gaaffii odeef-kennitoota kanarraa hubatamutti gondoороон sirna raawwii araara fiduu keessatti ga'ee guddaa qaba. Haaluma mata duree adeemsa sirna raawwii araara gondoороо danuu akkamitti akka raawwatu akka armaan gadiitti ilaalla.

Hawaasni Orommoo Gujii sirni araaraa gondoороо danuu kan jedhamuun qaama odoo itti hinyaadiin/akka tasaa/ walajjeesan kana hoolaa qalee akkaataa ittiin falatu aadaa boonsaa qabu. Kunnis, hallii raawwii isaa adeemsa mataa isaa niqaba. Jiruufi jireenyaa aadaa hawaasa Oromoo Gujii birattis aadaan qaama akka tasaa waldane ittiin araarsan araari gondoороо danuu/waan hamtuu ittiin baafatan/kun beekamaadha. Akkuma qorataan kun adeemsa qorannoo isaa kana keessatti gaaffannoo isaa irraa hubachuu danda'een, haalli adeemsa sirna araaraa gondoороо danuu hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo keessatti maal akka fakkaatu yaada argate akka armaan gadii kanattiin ibsa. Kana jechuun, ollaan ollaa isaa wajjin yoo waldhaban akkumaa aadaa hawaasichaatti dubbiin jaraa lamaanii ilaalameefii furama. Adeemsi sirna kana raawwatu immoo jaarsummaa jedhama. Kunis, dhimmoota adda addaa bu'uura godhachuun dhalli namaa jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti waldhaba. Akka yaada argaa-dhageetti hawaasa Oromoo Gujiitti"arrabaafi ilkaaniyyuu waldhaba"jedhanii Mammaaku. Akka yaada kanaatti arrabaafi ilkaan qaama baay'ee walti dhiyaataniifi hojii tokko walfaanaa hojjetanidha.

Akkasumas, kan walmalee hinsochoone ta'aniyyuu waldhabu jechuudha. Akka yaada argaa-dhageettii hawaasa Oromoo Gujiitti qaamni waldhabe kun akkuma waldhabetti hafa jechuu osoo hintaane araaraamees hojii isaa idileetti nideebi'a yaada jedhu qaba. Yaadni mammaaksa kanaa wanti nama hubachiisu dhalli nama adeemsa waliin jiraatu keessatti waldhaba. Akka waldhabettis hinhafu niaraarama yaada jedhu qaba. Haalli kunis, sababoota garagaaraa irraa kan ka'e ta'uu danda'a. Fakkeenyaaf, walajjeechaa odoo itti hinyaadiin uumamu/ Gujiin danuu jedhaan. Waldhabdee uumame kana keessatti namni miidhaan irra gahes yakkaamaa karaa adabbii seeraatiin himatee kan hiisisuu osoo hintaane himannaa aadaa hawaasicha keessa jiruun dubbii jara lamaanii gadi fageenyaan akka qoramu godhama. Fakkeenyaaf, mee haalli araara sirna gondoороо danuu nama nama akka tasaa ajjeese/dane akkamittiin akka qoran ilaalla.

1. Haala araara gondoороо danuu keessatti nama nama dane akkamittiin qoranii akka yakki hojjetame adda baasu?
2. Hirmaattonni sirna araaraa kana raawwachiisan eenyuufaadha?

Akkuma qoratichi yaada marii garee xiyyeeffannoo irraa argameen qorannoo isaa kana keessatti hubachuun adda baafatetti dhimma danuu /ajjeechaa tasaa/ kana haaluma namni nama ajjeese sun raawwiin isaa beekaa waan hintaaneef dabalataan Oromoo Gujii biratti immoo walajjeesuun waan hamtuudha jedhaan. Kanaafuu, namni gochaa kana huje dursee gara baddaatti erga dheeta/baqateen booda gara mana abbaa gadaatti /hayyuu biyyaati/ deemee harka kennata. Yeroo harka kennatu sana akkas “ani bade ani bade na baasaa” jedhee himata. Ani bade ani bade na baasaa jechuun akka aadaa hawaasichaatti yakka hojjedheera, gaabeera jechuudha. Ergasii abbaan gadaa ka’umsa badii kanaa nama gara mana isaatti baqate kana irraa hubatee itti deema. Dursee, qara lola qabdanii?, yoo walbeektan teetan maaltu walsiindhabsiise? jechuun qoratee qulqulleeffata. Namichi kun waa’uu, waatakkallee nyaataa untoorratti, quufa, machii keessa afaan jala walbaane.

Kanaafuu, ani badeeraa jedhee akka gaabbe dursee abbaa gadaatti himatee jennaan abbaan gadaas haaluma aadaa biyyaatiin gidduu seena yaada jedhu akka qaban qoratichi xinxaaaleera. Kunis, akka marii garee kanaatti jalqaba erga abbaan gadaa haaluma waldhabbiilaalee erga hubatee maal goona jedhee qara ofiin marii’atee hayyoota ollaan ga’ee gara abbooti gadaa gosaatti deema.(*Maddi odeeffannoo:Af-gaaffii, Abbaa gadaa Agaa Xenxeenaa haayyuu aadaa Gujiifi marii garee xiyyannoorraa akkasumaas Hamdeessaa 2010:11*)

Walumaagalattii adeemsa raawwii sirna araaraa gondoaroo ilaalchisee yaanni qoratichi af-gaaffii,marii garee xiyyeeffanoofi sakatta’a waraqaa qorannoo irraa argate akka mul’isutti adeemsi aadaa sirna araaraa gondoaroo namoota keessaa jalqaba namni gidduu seenu hayyuu biyaatii, abbaa gadaa, jaarsolii gosaatifi dubartoota ciccimoofaa jechuun ragaa walfakkaatu qoratichaaf kennaniiru.

4.1.Adeemsa sirna Raawwii Araaraa Gondoaroo DanuuKan Hawaasa Oromoo Gujii

Gaaffiilee yeroo af-gaaffiin gaaggeefamu odeef-kennitootaaf dhiyaatanfi kanneen ragaa saka’ata’un armaan gadii akka itti aanutti ibsa faana dhiyaataniiru.

1. Gondoaroo danuu jechuun maal jechuudha?
2. Adeemsi sirna kanaa hoo maal fakkaata?

Kanneen keessaa waldhabbiidhaaf sirni araaraa adda addaa keessaa sirni araaraa gondoorroo danuu /dhimma lubbuu namaa waan ta'eef/ isa hangafadha. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti kan waldhabu nama lama jedhu. Namoonni lama yeroo waldhabanii jiranitti, namni sadaffaan yoo bira jiraate nama araara buusu ta'a. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namni sadaffaan kun yoo isa tokkorra gore/kalchaan/ yoo miidhe adabbii /muraan/ dubbichaa jajjabduu taatee dubbatamti. Kana jechuun namni sadaffaan kun wanti inni hojjechuu qabu dubbii warra lamaanii gidduu seenuun araarsuu qaba. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti araarri "nageenya" amantaa jedhu qaba. Kanaaf, Gujiin "nagaa qabduu, nuti nagaa qabna" kaayyoo qabduu" kan jedhaniif. "Nagaa qanna" jechuun dubbii hamaa yookiin kan nagaa nu dhoowwu hinfeenu yookiin nuti nagaa barbaanna yaada jedhu qaba.

Kanaafuu, jiruufi jireenya hawaasummaa saba Oromoo biratti qaama waldhabe tokko akka walitti araaramee jireenya hawaasummaa isaa akka cimsatee jiraatuuf araarri sadarkaa adda addaa nitaasifama. Kunis dubbii qaama lamaan waldhabbii gidduu taa'ee dhugaa/ haqa / jirurratti hundaa'uun taasifama. Jaarsoliin dhimma kanarratti muuxannoo qabaniifi jaarsoleen argaa-dhageettii qoratichaaf akka ibsanitti dubbiin tokko "haqaafi dhara of keessaa qaddi" jedhu. Kanaafuu, jaarsi immoo haqaafi dhara dhokatee jiru kana akka aadaa hawaasichaatti qoratee sakatta'ee qulqulleeffata. Kun immoo ta'uu kan danda'u jaarsoleen bitaafi middaan dubbii gadi fageenyaan erga xiinxalaniin booda qaama balleessaa yookiin badii hojjetetti muraas akka aadaan eeyyamtuttimurruu nidanda'u. Haalli kun yeroo namoonni lama yoo wallolan salphina lolaafi cimina lolaa ilaaluun kan raawwatamudha. Lolli yoo hammaataa dhufe immoo gara waan dhibiitti waan deemuuf fkn lubbuu baasuu/danuun/ yoo uumame hawaasni Oromoo Gujii akkuma aadaa isaatti adeemsa danuu/ajjeechaa tasaa/ ittiin falatu aadaa boonsaa qaba. Innis haala adeemsa sirna araara gondoorroo/ nurraa fagaadhu!, bayyadhu!, jechuun akka lammata itti deebi'ee hindhufneef adeemsa hamtuu itti baafatu qaba. Adeemsi kunis haala armaan gaditiin hordofamee tartiibaan dhiyaateera.

4.1.1.Adeemsa Raawwii Sirna Araara Gondooroo Danuu/Ajjechaa Tasaa/

3. Adeemsi raawwii sirna araaraa gondooroo kanaa tartiibni raawwii isaa maalfakkaata?

Akkuma hawaasa Oromoo godinaalee biroo hawaasni Oromoo Gujii aadaa jaallatamaafi boonsaa mataa isaa hedduu qaba. Aadawwan hedduu hawaasni kun qabu keessaa tokko sirni araaraa namatti tolu haaluma salpinaafi cimina yakka dalagameen akkaataa itti raawwatu qaba. Innis akkuma bakka adda addaatti haala adda addaatiin raawwatamu nagaa isaafi naannoo isaa keessatti fiduuf dubbii kamiyyuu jaarsummaan gaaddisa jalatti ilaala. Jaarsummaafi bakka guddaa qaba. Jaarsummaa jaarsa raage, hayyuu, abbaa gadaa, beekaa biyyaafi dubartoota ciccimootus ta'a. Qaama jaarsummaa ta'anii dhimma biyyaa ilaalan kanaaf karaa isaan irra darban seeraan eeguu, yoo beel'aniifi dheebotan waan nyaatamuufi dhugamu qopheessuun waliigalteedhuma hawaasichaa keessa jira, bakka itti dhiye seeraan bulchuu, yoo barbaade akka qalamuuf ajajuu nidanda'u, hojii isaanii kan bakka jireenya isaanii gamtaan hojjechuu, maatii isaanii kuununsuu qabu. Jaarsummaan walitti bu'insa nifuratu. Walitti bu'insi yeroo uumamu rakkinichi lubbuu namaafi qabeenya irratti miidhaa akka hinfidneef jaarsooliin dafanii jaarsummaa qabatu. Akkuma ulfaatinaafi salphina dhimmichaatti sadarkaa adeemsa murtii kennuu hunda keessa sirnoonni adda addaa nigegeffamu. Mee haaluma qorataan qorannoo isaa keessatti irratti xiyyeeffateen haala raawwannaa sirna araara gondooroo kan hawaasa Oromoo Gujii kan aanaa Oddoo shaakkisoo keessatti raawwatame akka armaan gadiitti tartiiba raawwii isaatiin fakkiin deeggaramee dhiyaateera.

4.1.2.Adeemsa Himannaa Araara Gondooroo Danuu

4.Adeemsi sirna araara kanaa qara eenyuun raawwatama?

5.Yoomeessi /yeroon raawwii isaafi bakki isaa/ raawwii maalfakkaata?

Oromoo Gujii biratti walajjeesuun dhooggaadha. Maqaa du'a jedhuuyyuu hindha'u fokkoodha/laguudha/jedhaan. Waan dhoggamaan kun yoo uumame immoo Gujiin waan gosa kanaatiin hantuudha/farra/ jedhaan. Waan hantuu gosa kana immoo nibalaleeffata. Haalli balaleeffannaa gosa kanaa immoo araara gondooroo jedhamu raawwachuun akka lammata itti hindeebine jamaa duratti raawwata. Haalli raawwii kanaa adeemsa gondoorrachuutiin harka miciiirrannaa jedhama. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiifi

kan biroo birattilleen beekamu beekaas ta'e, odoo itti hinyaadiin /tasa/ walajjeesuun dhooggaadha. Oromoon Oromoo ykn kan dhiigaa tokko ta'e mara hinajjeesu kun immoo hantuudha jedhaan. Gaafa waan akkanaa odoo itti hinyaadiin nama irra ga'e Gujiin danuu baafachuu jedheenii araara gondoaroo raawwata; kana jechuun waan akkanaa hantuudha, lamuu nutti hindeebi'in jedhee haala kana gadiitiin himannaa nama danuu kana raawatee hubachuun gara araara gondoarootti deema. Abbaan nama ajjeese/dane/dursee gochaa raawwate sana aadaan waan hinjaallanneef dafee jaarsolii biyyaattiifi abbaa gadaatti baqata. Karaa biraa gama seeraa ammayyaatiinuu dursanii harka kennachuu jechuudha. Haalli kun immoo fuula seeraattuu adabbii nixiqqeessaaf jedhu waarri seeraa, seera yakkaa hariiroo hawaasummaa bara 1996 bahetti /SHHKeew. 82 (1) jalatti akka mala biraatiin/ Alterate Disput Resolution/ADT/ chaartii araara kanaan akka xumuraniif seerri nideeggara.

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujii kanatti immoo nama gaabbef hawaasni dafee garaa laafee araaramaaf jedhamee amanama. Jaarsoliin kun haaluma aadaa hawaasichaatiin odoo lubbuun dhibiifi qabeenyi hinbadiin dubbii jirtu nama danuu kan raawwaterraaf fuudhu. Innis akkas jedhee himata "Ani bade, Nutiifi inni obboleewwani danuun raawwadhee nabaasaa, rakkoo akkanaatu na mudatee furmaata naaf kennaa" jedhee himannaa isaa abbaa gadaatti himata. Akkas jedha mammaaksi Oromoo "Oromoo ni falata malee hinfalfalu/hinmoru/ " jechuun haaluma aadaa keenyaan niaraarfanna jedhu. Hayyoonni, abbootiin gadaa eddii himata kana dhaggeeffataniin booda haaluma aadaa isaaniitiin gara mana abbaa isa nama nama dane kanaa erguun mala dha'aachuun akka dhiyaatuuf waamicha godhuuf. Abbaan nama kanaa haala itti deemu qopheeffata. Gaafa guyyaa deemuu malu yoo namni kun sodaatee dhiyaachuu dide jaldhaabonni qabanii akka fidan taasiisu. Jaldhaabni nama seeraa kan abbootiin gadaa akka inni hinsodanneef filate ergudha. Namni kun haala sodaate abbootii gadaatti hima. Nuti dhiiga, fira, obboleewwani ila keessan sodaadhe na baasaa jedhee himata. Warra kan wajjiin lola, jibba tokkolleen hin qannu. Dhugaan baatuutii nu araarsa. "Namni dhugaa argate karra moonaa argate" jechuun mammaaku. Kana jechuun dhugaan ifa, kan nama boonsu, kan nama gargaaru, karra jechuun qabeenya looniifi qarshiiti, moonaa jechuun dallaa loonii/kan qabeenyi/ keessatti kuufamudha. Dhugaan bilisa nama baasa,cubbuu namarraa dhiqa jechuudhaan akkaataa ulfaatinaafi salphina dhimmichaatti rakkoo jedhame

qorachuun hanga danda'ametti haaluma aadaatiin murtii haqa qabeessa kennu. Hawaasni amantii inni abbootii gadaarratti qabu haala kana gadiin waan mirkanaa'eef itti amanee fudhata. Abbaan gadaa aangoo waaqarraa karaa namaa argate jedhamee amanama. Kunis kan mirka'anaa'uu abbaa gadaa qumbiinyaachisuundha. Marroonqumbiinyaachisaniif akka soba/dhara/ hindubbanneefdha. Namni erga qumbiinyaatee kakuu galee nidu'a malee, dhara hindubbatu. Yeroo nyaachisan akkas jechuun kennuuf:

“Dhugaa afaan si kaaye

Dhara afaanii si fuudhe

Daba hinqoriin

Qorii mooqaan hinqoriin

Buna bulluqaan hinqoriin

Haqa hiriyaan hinqoriin

Fira warraa hinqoriin

Dhugaa waaqaafi lafaa qori

Yoo daba qorte afaan dabi” gaaleewwa kanneen dhugaa afaan si kaahe jechuun haraan jalqabdee ati nama biroo taateetta, yoo kanaan dura sobdee jiraattelleen haraan jalqabdee dhiisuu qabda, karaa jallaa lammata hindeemiin hinloogiin dhugaa qofa dubbadhu jechuun, qorii mooqaan hinqoriin nyaata kee kabaji, buna bulluqaan hinqoriin Oromoon buna hindaffisu niqalatee nyaata malee, haqa hiryyaa kee ilaaltee hinjallisiin, fira firaan hinqoriin jechuun firri firaaf waan garaa laafuuf dhugaa jallisuu waan danda'uuf sirriitti hubadhu, dhugaa waaqaafi lafaa qori jechuun dhugaan kan waaqaafi lafaati waaqaafi lafa sodaahu yoo ta'uu baatee daba qorte dabi jechuun kakuu galchanii waan tajaajila uummataaf dabarsanii kennamaniif amanamaa ta'uun hojii isaa raawwata/tu.

4.1.3 Haala Adeemsa Hayyootni/abbootiin Gadaa/ Araaraa Buusan

Hayyoonnis, gara maatii namni irraa miidhamee dhaquun,

Dalagaa Raawwataa

Hirmaataa jecha dhumaa waamuun jalaa qaba

Abbaa gadaatu nu ergeera,

Ergeeraa

Namatu du'eeraa

Du'eeraa

Namatu natta dheeteeraa

Dheeteera

Jisaatu natta dheeteera

Dheeteeraa

jedhanii ilaalu. Kana jechuun warri namni jalaa daname sun waan baay'ee araniif callisu. Warri araara kadhaa deeman beekkatanii odoo gadi hintaa'in ofirra deebi'u. Ammas yeroo lammaffaaf deebi'anii

Dalagaa Raawwataa	Hirmaataa	
Abbaa Waaree, abbaa Waaree , yee abbaa Waaree	Yaa	} Yeroo warri deebii kennan.
Namatu sitta na ergate, namatu nama kee yakke,	Yakkee	

Jaarsa ergateera, na gujoomsi jedhee jira, qabamiif jedhu akkas jechuun kadhatu. yeroo lama deddeebi'uun dhaabatanii kadhatu, bakki teessumaa hanga garaa hiranitti hin kennamuuf, kun kan mul'isu ulfina lubbuu baheef kan maatii sanaati. Gaabbineerra nuti Gujiidha Gujiin walhinajjeesuu amma immoo danuun uumameera, yeroo kana immoo namni danuu uume kun Gujummaa keessaa ba'eera waan hamtuu Gujiin balaaleffatu waan hojjeteef amma immoo gaabeera aadaa qabna akkuma seera bulmaata keenyaatti nuu qabami/nagujoonsi/ jechuun gujummaa nan hindhooggiin, naa araarami jechuudha. Yeroo sadaffaaf yeroo deeman, mammaaksaan akkas jedhuun cimsu biyyana nuti Gujiidha/Oromoodha nuu qabamaa maganne waan kun boru "Asuu jirti achuu jirti du'an garana waajira" jedhun mammaaku. Kana jechuun danuun ykn ajjeechaan kun kan har'a nurratti mul'ate boru isin irrattilleen mul'achuu danda'a jechuudha. kanaafuu, nuu qabami jedhanii kadhachuuf haala mijeessatu jechuudha. Isaanillee aarii fixatanii erga gaabbanii maal goona jechuun yaada waliin mari'atanii akkas jechuun yaada garaa isaanii hiru.

Suuraa. 3. Yeroo hayyoonni warra namni jalaa du’etti yeroo sadii deddeeb’anii ergaa geessan.

Abboo qabaminaa, nami kuni nama akkamtu nama kiyya yakke?

Yakki,nami kun yakke waan akkamii nama kiyya yakke ? jechuun sobanii gaaffii gaafatu.Ani kajedhu,Gujiitu nama kee dane, inni Gujii,na gujoomsi jedhee jiraa,abbaa gadaa ergateera qabamiif jedhuun.Gujiiti nama keeti yakke jechuun Oromoodhumatu Oromoo ajjeese silaa Oromoon Oromoo hinajjeesuu kun waan hamtuudha waan hamtummoo Oromoon nifalata jechuudha.Ta’ulleen yaada keessan nuuf deebisaa,jechuun kadhatu. Nu dhiisaa jechuudha.Isaanilleen mari’atanii akkas jechuun deebii kennu. Anilleen qabamina,mee anilleen nama qaba namaan mar’iadhaa,narraa dhaabbadhu.Kana jechuun kun waan hamtuudha hamtummoo abbaa gadaa ,jaarolee biyyaa,gosa kiyya waliin mari’adheen deebii siif kenna narraa dhaabbadhu jechuun yaada garaa hiru kennuuf.Achumaanjaarsoliin dhufan gara abbaa gadaa isaan ergeetti deebi’u. Jaarsoliin deemte galte. Yeroo galan akkaas jedhu “

Suuraa.4. Yeroo hayyoonni mana warra namni jalaa du'ee deemanii galan.

Dalagaa raawwataa

Hirmaataa(abba gadaa erge)

Galle booMaaliin galteree?

Waan galeen,ergaa araaraa dhage,beetta namatu natta dheetee, namatu araara ergatee jira harka kiyya jiraa naa qabami jedheeraa jedheen.Qabaminnaa Gadaa kami nama kiyyayakke? Jedhee nagaafate, gaafate.Gadaa naan duraati. Ani Gadaa kiyya natti dheetee kanaan na gujoomsi jedhee natti dheetee jira,araara ergate qabami jedheen. Haala kanaan gaaffachuun abbaan gadaa ergate namni ergame kun hammam ergaa akka qaqqabsiise ilaaluufdha. Gadaa kami jechuun kan ture moo kan dhiyootii jechuudha? Gadaa naan duraati jechuun gadaa abbaa gadaa kanaan duraati jechuudha.Kanaafuu, yeroon isaa dhuma gadaa kanaa jala waan ta'eef jila Me'ee bokkuutiin qaratti ququllaa'uu qaba.Abbaan gadaa ammaa, aangoo qabu kan qaraas,kan ammaas qoruu danda'a waan ta'eef,kan kiyya jechuun immoo kan ammaa kana jechuudha.Dhiyoodha,fagoo miti jechuudha.Araara fageessuun ykn tursuun gaarii miti. Maaliif yoo jenne namni gumaa walba'uu danda'a,lubbuu dhibiin baduu dandeessi,karri manca'uu danda'a jedhamee amanama jetti jaaroleen argaa-dhageetti irra qorataan xinxaleera.

Qabaminaa anilleen nama qaba,ghosa qabaa, mari'adheen isiniif deebisa jechuun ofirraa deebisa.

Suuraa.5. Yeroo hayyoonni gara mana namni jalaa du'eetti lammaffaa deebi'an.

Ammallee yeroo sadaffaaf deebi'atii nami kun hidha hinhiikkatu, waa namarraa fuudhee hinnyaatuu, hindhugu, fuula namatta hingaluu kkf naa qabamii jedheera abbaan gadaa jedhiin. Hidha hinhiikkatu jechuun saqqimudhii hinhiikkatu, wayyaa hinbaafatu, hinjijjiirratu, hinmiccatu, waa namarraa fuudhee hinnyaatu akka saree lafa kaa'amaaf, namatti fuula hingalu jechuun nama kamirraayyuu galagalee ta'a, yeroo namni waan inni nyaatee unu fidaniif lafa kaa'aaniif deebi'u malee harkatti hinkennamuuf waan ta'eef lafaa fudhateenyaata. Maaliif jennaannamni kun "baatti" ykn harkatu biyyoo qaba/xuraawaadha/ jedhaan Gujiin. Jaarsa biraatu/hiriyyaasaatu/ akkas jedha nama namaan mar'idha jedhe sanaan "Qabaminaa qabadha, namatu nama keeti yakke abbaa Gadaatti dheete jenne" yakki danuu jedhe isii gaafadha bara kam yakke, bara kam abbaa Gadaatti dheete jedhee gaafadha, yoo gaafatte Gadaa naan duraati, Gadaa naan duraa yakke, takkaa walta dhufnee hinguuqumne na gujoomsiif dhufee jira Gadaa kiyya qaqqabatee kunoo na gujoomsiif dhufee jira, Gadaa kiyya natta dheetee, amma Gadaa dhibii jedhe, Gadaa dhibii sana dabarsee jennaan ilmaa intala walirraa fuudha: Gujiin tokkotuuyyuu, Gujiin duruu danuun danuu jedha ani waan irratti didadhu hinqabu yeroo sadii deddeebi'un "balleessaa keenyaa; gaabbineerraa jedhaniiruu balleessaa biraa akka hinraawwanne" jechuun maatiin namni irraa ajjefamees aluma tokkoon tole jedhee yaada hinkennu. Nutis maalree nama /gosa/qabna nimara'annaa jedhuun gara manaatti odoo isaan hintaa'in haaluma deebisaniin yeroo sadaffaa kanatti maalirra akka ga'an nihimu.

Gosti jaaroleen firaa martii maraa'ataniiru. Yeroo sadii deddeebi'uu isaanii kana ilaalcha keessa galchuun maalree erga hayyuun biyyaa jedhee “Toole, qabamneerra, kana booda dhaabbanneerra, isinis aadaa biyyaatiin waan murteessitan murteessaa” jechuun deebii kennu. Kana jechuun nutilleen biyyuma keessa jirra waan goonu hinqabnu nu araarsaa jechuudha.

Suuraa.6.yeroo jaarsoliin lamaanwalitti deebitee guyyaa gondoorroo qabatan.

Jaarsoliin gama lamaanuu walta deebiite dubbii walirraa fuuti. Bakki itti gondooraan bosona keessa bakka hallayyaa fagoo ta'etti qabatu; sababni isaa hantuu bakka badaatti/gadheetti ofirraa fageessanii falatu waan jedhu ofkessaa qaba jedhu. Dabalatanis, karaa namniifi loon lammata irra hinbaane kakuudha, lammata akka nutti hindeebine jedhuudha. Kanaafuu, bakki qabameera hayyoonni deddeebitee araara qabde deemtee waan barbaachisu hunda guuchiftee bakka gondoorratan sanatti boruu dayya'arraa kaasee hanga galgala galchuma looniitti gidduu jirutti sa'aatii fedhanitti nama nama dane qabataii,hoolaa qabatee harkisaa, inni fuula galee/duubaan deemaa/, kaatee qajeelti. Maaliif lafa barii/boruu dayya'a/ irraa jalqabee ta'e kan jedhuuf yeroodanuu falatan ganama bariirraa jalqabee hanga galchuma looniitti kan ta'uu qaba waan jedhanii itti amananiif waan hojjetamu tokko ifa rabbii duratti raawwachuu akka qabu argisiisuuf jedhu, waan hoolaa qabataniif immoo hoolaan bineesa keessaa fakkeenya garaamii waan

ta'eef waaqilleen akka kanatti ilaala jedhu, waan namni nama dane duubaan deemuuf immoo xuraa'eera fuula namatti galagalee deemu hindanda'u hanga araarri bu'utti jedhama.

Suuraa. 7. Yeroo hayyoonni sadiiffaarratti nama nama ajjeese sana fidanii dufan.

Namichi nama ajjeese kun wayyaa haaraa bitatee boorsaatti naqatee, tumaaleessa hoolaa bitatee harkisaa, Gujiitti dugda galee deemaa, waa namarraa fudhatee hinnyaatu, hindhugu, akka saree lafa afaanii fudhatee nyaata malee harkaan meeshaa qabee hinsoortu, hidha/saqqii/ gaafa abbaa Gadaatti dheetee kaasee hinhiikkatu hamma hanga araara buufatuutti deemaa dhufa. Namoonni kun immoo fuula gara hawaasaatti deebiffatanii, laana fidanii dhufu. Kana jechuun namni kun waan hamtuu waan hojjeteef qulqulluu miti, karaa biraa immoo mala adabbiiti jechuu ofkeessaa qaba. Amma bakka itti gondooratan gahan. Bakki bosona keessa, hallayyaa gadi fagoo, ibiddi nigabbata, muka guddaa jalatti da'oo tolchanii /gollaa/ hujanii haada /wadaroo/ hidhanii nama kanaafi hawaasni akka walhinargine hamma araarri bu'utti namni kunii fi hawaasni waan walhinargineef qulqulluu miti harkasaatu biyyoo qaba jechuun wallagachiisuun akka walhinargine tochu. Wanti wayyaa haaraa bitatee dhufeef isa duraa xureesseera, yakka ittiin hojjete, isa baafatee nama haaraa ta'ee isaa haaraa uffatee nama qulqullaa'e ta'ee hawaasatti ittiin baa'uuf, akkuma olitti ibseen wantoota kan akka namatti fuula hingallee, waa namarraa fuudhee hinnyaannee, hindhugne hunda hawaasatti mul'isaa raawwachaa deema.

Suuraa.8.Yeroo namicha fidanii dhufanii waayyaa irraa baasan.

Bakka itti gondooratan akka gahaniin waayyaa isaa isa durii ofirraa baafata, sababni isaa namummaa isaa isa ittiin yakka hojjete waan xuraa'e jedhamee/dhiiga qaba/ jedhamee waan amanamuuf.

Suuraa. 9. Yeroo namicha nama ajjeese irraa rifeensa hundaafi qeenca irraa haadani qoran.

Kanaafuu, wayyaa uffatee dhufe hunda baafatee dhiqatee, rifeensi mataa, hareeda, rifeensa garaa jalaa tokko odoo hinhafiin irraa hadamee, qeenca miilaafi harkaa irraa qorama. Achiin booda hoolaa fidanii dhufan sana namicha nama ajjeese kana irratti qaluun dhiigni hundi isarratti gadi jigsu. Sababni isaa dhiiga namaa waan jigseef dhiiga

hoolaa kanaa irratti jigsuun dhiiga nama du'e sanaa deebisuu/ dhiigaan irraafaluu/ jechuudha. Yeroo kana hoola/kun ooda/ tana/kana/ nutti hindeebi'iin jechuudhaa jedhu.

Suuraa.10. Yeroo hoolaa namicha nama ajjeese irratti qalan.

Dhiiga irratti jigsan kana immoo deebisanii daraaraa/daadhii dammaa/ itti jigsuniifi bishaan qulqulluudhaan irraa dhiq. Sababni isaas waan hojjeteetti gaabbeera, dhiiga jigseeraa, narraatti dhiigni jige kun araara nuuf haata'u jechuun cubbuu baafata. Daraaraan dammaa immoo kana booda walitti akka dammaa haami'oofnufi dansaa godhee cubbuu dhiqa jechuudha. Bishaaniin qulqulleessuun immoo bishaan waaqaa gaditti xurii hunda baasa jechuudha. Achiin booda waayyaa haaraa bitatee dhufe sana uffatee ka'ee dhaabbata.

Suuraa. 11. Yeroo namichi nama ajjeese wayyaa haaraa uffatee nama haaraa ta'ee araaraaf qophaa'u.

Foon hoolaa sana keessaa foon cinaacha irraa kutanii ibiddaan waadame, sababni foon cinaachaa waadamuuf nuti nama tokko, nuti waliif cinaacha, aanteedha, ilmaan abbaa tokkooti, lammata wal hinajjeefnu jechuun foon sana namni orma ta'e/kan Gujii/Oromoo/hinta'in kaasee itti kenna. Namichi nama ajjeese kunis abbaa namni irraa du'ee lama waamee sadaffaatti "yaa" jechuun jalaa owwaatee hoo dubanjii duuba hinjirtuu jechuun itti kennuuf hiixata. Yeroo kana raawwiin harka miciirrannaa/araarri/ bu' jedhama. sababni isaas duuba walii hinodaannu sichi araaramneerraa duuba kee hinshakkuu, duuba koo hinshakkiin jechuun harkaa fudhee ciniinee itti yeroo deebisu innis ciniinee nama ormaa sanatti deebisa. Yeruma sana wadaroofi gollaan giduudhaa butamee namoonni namicha kana ofitti fiduun simatu.

Suuraa.12. Yeroo duubanjii walitti kennan.

Sirna haasawaa yookiin araaraa Oromoo Gujii kan namni waldhabe ittiin walhimatu akkasumas, jaarsoleen adeemsa dubbii ilaaltus jechootaafi dhaamsa isaan tartiibaan qaama wal dhabe kana ittiin araarsan sirna haasawaa bifa adda addaa qaba. Kunis, qaamni waldhabe lamaan kan dubbatufi jaarsoleen yeroo araarsuuf deeman akkasumas, yeroo araarri raawwatamu dubbiin yookiin haasawa godhamutu jira. Isaanis, akka qorataan qorannoo isaa keessatti daawwannootiin, gaafannoo af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoon argame keessatti hubatee adda baafatetti dubbii dubbatamu akka armaan oliitti dawwanaafi mariigaree xiyyeeffannoorra hubatametti araara harka miciirrannaa kana erga raawwatani booda haala walfakkaatuun mana walii deemanii nyaatanii unu.

Suuraa 13.Yeroo Sirni Gondoaroo Raawwatee Gara Mana Walii Deemuu Qalatani Nyaatanii unan

4.1.4. Eebbaa

Adeemsi sirna araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii keessatti eebbi sirnicha irratti taasifamu yeroo adda addaa keessatti kan eebbifamudha. Kunis, dhimma dubbii saniin kan walqabatu ta'ee, osoo dubbiin hinjalqabiin dura sirna eebbifamufamu yoo ta'u, eebbi inni biraan immoo sirna araaraan booda erga nyaatanii unaaniin booda kan eebbifamu eebba jilaa jedhamuun beekama. Eebbi kunneenis akka aramaan gadiitti dhiyaateera.(Maaddi:Odeeffannoo,Af-gaaffii Obbo Bulukkisee Makuraa Bitootessa 16/2008).

4.1.4.1.Eebba Jilaa Duraa

Sirna araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii keessatti jilli bakka guddaa waan qabuuf niqophaa'a. Sirni jilaa akka aadaa hawaasa kanaatti hiika guddaa qaba. Kunis,hawaasni tokko waan irratti fala barbaadaniifi kan waldhabe araasuuf eebba eebbisuun namoonni waldhaban kun akka isaan garaa walitti hinjabaanneef yookiin walitti araaramaniif amantaa jedhu qabu. Keessumaaa sirna araaraa keessatti eebbi dubbii waaqaat jedhamee waan amanamuuf humna cimaa qaba. Haaluma kanaan eebbi jilaa akka armaan gadiitti abbaa gadaatiin raawwatame nidhiyaata.

Dalagaa/raawwataa	Hirmaattonni yeroo jecha dhumaa waaman
Ee..... Ati Waaqi Ardaa	
Waaqi Abbaa	
Ka Me'ee Bokkoo	
Ka Dibbee Dhugoo	
Ka Garba Aannoo	
Waaqi Gujii Gurraachaa ati nuu dhageyi	dhageyi
Dhageettu nuu Owwaadhu	owwaadhu
Ka olii oliitti nu hanqisi	hanqisi
Ka gadii gaditti nu hanqisi	hanqisi
Ka dallaa lamaanii achumatti nu hanqisi	hanqisi
Barri nageyaa	nageya
Bariin nageyaa	nageyi
Jaarsi nageyaa	nageya
Jaartiin negeyaa	nageya
Ilmi nageyaa	nageya
Intalti nageyaa	nageya
Ka fuudhu nageyaa	nageya
Ta heerumtu nageyaa	nageya
Uchumti nageyaa	nageya
Bobbaan nageyaa	nageya
Tissaa uleen nageyaa	nageya
Elemaa gaadin nageyaa	nageya
Ardaan yaa'aa nageyaa	nageya
Me'een Bokkoo nageyaa	nageya
Duddaa daawwaan nageyaa	nageya
Sabbaa Oddoon nageyaa	nageya
Gooroon Doolaa nageyaa	nageya
Gooroon Oromoo teennaa martinuu nageyaa	nageya
Handhurri Oromiyaa Finfinneen nageyaa.	nageya
Nagaa waaqni nuu guute,nagaa	nageye

Horaa bulaa deebanaa, Hangafaa maadhaan bulaa, aadaa waaqaa lafaa jechuudhaan
 eebbbaa jilaa eebbifatu. Kaayyoon eebba jilaa akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti
 uumamaafi uumaan, sa'aafi namni, lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyiin, baddaafi
 gammoojjiin, manaafi alli,jaarsaafi jaartii, hangafaafi quxusuun akkasumas, sabni
 Oromoo hundi akka isaan nagaa ta'an waaqa kadhachuu jechuudha. Kunis, namni
 kamiyyuu jireenya hawaasummaa keessatti nageenya isaa eeggatee akka walfaana
 jiraatuuf uumaa isaanii kadhachuu amantaa jedhu qabu.Yaanni kun namoota waldhaban
 lamaan garaa walitti naasisuus ni danda'a. Kanamalees, namoonni waldhaban lamaan
 akka mufannaa isaanii baatanii fuula jaarsa dura hindhaabbanne kan isaan amansiisu
 yaada jedhu of keessaa qabu.Kunis, hoodachuun jalqabuufi namoonni waldhabe

namaan haala /kasoo ta'eettii/salphaan nuuf araaramu amantii jedhu of keessaa qabu ta'uu agarsiisa amantaa jedhu qabu.

Erga eebbi jilaa kun taasifamee booda, hayyoonni /abbootiin gadaa/dubbii adda addaa erga walharkaa fuudhaanii nyaatanii booda immoo akkana jechuun eebbisu:

Guddaan hori, xiqqaan hori, horii banqaaqi
Mucaan hori, intalaan hori, horii banqaaqi
Kormaan hori, gornsaan hori, horii banqaaqi
Namaa saa'a hori, horii banqaaqi
Waan baraatti bayi, waan bariitti bayi, nagaa qabaadhu

Aadaa bulfadhu, ititaa, aananiifi damma ta'aa jechuun erga eebbisanii booda gara mana ofiitti gogeessaan yaa'anii deemu. Qorataan adeemsi araarri ittiin raawwatu ilaalchisee yaadni af-gaaffiifi daawwannoo akkasumas marii garee xiyyeeffannoo irraa argate hundi isaanii kan qabiyyeen isaa walfakkatu ta'uu isaa mirkaneesseera.

4.1.4.2. Seera Gaaddisaa Sirna Araaraa Keessatti

Akka qorataan qorannoo isaa keessatti hubachuun adda baasetti, jaarrooleen araaraa hawaasa Oromoo Gujii seera jilaa qabu. Akka aadaa hawaasichaatti Seeri kan barreeffamaan jiru osoo hin taane, gaaddisa jalatti jaarroleetu baafata. Seerri gaaddisaa kun yeroo dubbiin dubbatamu namni dabareen kennameefiin ala namni dubbii nama harkatti qabe yakkadha. Akka aadaa hawaasa kanaatti jaarrooleen tamboo walharkaa fuudhatanii nyaachuun baramaadha. Seera gaaddisaa Gujiitti garuu dubbii dubbatamaa jiru irratti tamboo naaf kenni jedhanii dubbachuun seericha cabsuu ta'ee ilaalama.

Kanaafuu, gaaddisni Oromoo Gujii seera ofdanda'e kan mataa isaa qaba. Seera kana namni hundi nikabaja, nieega, akkasumas, nisodaata jechuun nidanda'ama. Sababni isaa namni seera gaaddisichaa cabse akka yakkamaatti ilaalama waan ta'eefdh. Yoo deemuu barbaadanilleen gaaddisa nuuf eebbisaa jedhanii gaafatu. Kana jechuun, haadeemnuu nuu eeyyemaa jechuudha. Kanaaf, seera kana erga tumatanii booda jaarrooleen gara dubbiitti dabarti. (*Maddi odeeffannoo: Afgaaffii, Obbo Bulukkisee Makuraa Bitootessa 16, 2008*).

4.1.5. Haasawa Yeroo Dubbiin Jalqabamu

Haasahi yeroo dubbii keessatti taasifamu jechuudha. Kana jechuun akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti sirna dubbiiin kessatti akkaataa jaarroleen dubbii waliin taasisaniifi haala isaan himatamaafi himataa waliin gaaffiifi deebii dabalatee haasawa gaaddisa jalatti godhamu hammata. Kunis, akka qorataan qorannoo isaa keessatti yaada gaaffannoo afgaaffii, daawwannaafi yaada marii garee xiyyeeffannoo irraa argame akka adda baasetti jaarroleen dhimma dubbiiif gaaddisaatti dhufuun dhimma ijoo dubbichaan walqabatan yeroo waliin haasa'an akka ta'e qorataan adda baafateera. Akkas jechuun jalqabu ” dubbii fuunaa murteeffadhaa” waliin jedhu. Akka aadaa hawaasa kanaatti “dubbii fuunaa murteeffadha” jechuun “callisaa walhaacaqasnu “ yaada jedhu akka ta'e jaarroleen argaadhageettiifi madden odeeffannoo kennan hunda irraa qoratiichi adda baafachuu danda'eera. Kana booda jaarroleen gara dubbiiitti seenti. Akka aadaa gaaddisa Oromoo Gujiitti namoonni waldhaban lamaan jaarsummaa irratti walhinhimatan. Kana jechuun dhimma dubbii warra lamaanii kan gurra jaarrolii buusu jaarsa ollaati. Jaarsi ollaa dhimmicha gadi fageenyaan waan quba qabuuf jaarrolii kanneen dhimmicha quba hin qabne hubachiisa jechuudha. Jaarroleen erga sirritti dhimmicha caqasanii booda dhimmicha gadi fageenyaan qoratu. Sana booda jaarroleen” dubbiiin kun maal gula dhufta?” jechuun walgaafatu. “Namaan naaf dhaga'aa” jetteettaa? jedhanii abbaa dhimmaa yookiin himataa gaafatu. Akka aadaa Gujiitti namaan “naaf dhagaa” jechuun yeroo namni kun si dabsu “eenyutu siif argeera” yookiin “siif dhagaheera” yaada jedhu qaba. Haaluma walfakkaatuun jaarroleen hunduu dabaree dabareen gaaffii adda addaa gaafatu. Sababiin jaarroleen cufti gaaffii gaafattuuf madda dhimmichaa hubachuun eenyu akka balleesse adda baafachuufidha. Sana booda jaarroleen dhumarratti namicha nama dabse jedhamee himatametti gaaffiin nidhiyaata. Akkas jedhanii gaafatu “ waan si himatan dhageettaa?” jedhanii gaaffii dhiyeessu. “ Eeyyen nan dhaga'a” jedhee deebisa. Hayyee, kan si himatan keessaa” kamtu jira ?” “kamtu hin jirre?” jedhanii qoratu. Himatamaanis akkas jechuun deebii kenna “Kan jirus jira”, “ kan hinjirres jira” jedheet amana. Kana jechuun immoo wanti inni himate tokko tokko dhugaan ni jirti yaada jedhu qaba. Himatamaan itti dabaluun “wanti ani keessa hin jirrellee nijirti” jedha. Kana jechuun wanti balleessaa kiyya hintaanee na himateera jechuu isaati. haqaafi dhara

akkasumas miidhaa fi miidhamaa adda baafachuuf jaarroleen akkas jedhu “dhiiroo dubbiin akkam jirti?” jedhanii walgaafatu.

Sana booda jaarroleen dhimmicha yaada garagaraa maddisiisuun erga xiinxalanii booda yaada tokko irratti waliigalu. Yaanni kunis, “ragaa dhiyeeffadhaa” jettiin. “Ragaa dhiyeeffadhaa” jechuun yeroo namichi kun si dabsu yookiin si miidhu nama ijaan isin arge yookiin gurraan isin dhagahe jechuudha. Sana booda dubbii bulfatani gaafa guyyaa beellamaa ragaan kun itti dhiyaatu niqabama. Guyyaan beellamni qabame gahee jaarroleen dubbii bulfate kun ni dhiyaatti. Sana booda ragoonni lakkawwanis ni dhiyaatu. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti ragoota dhufan akka isaan dubbii dhugaa dubbatanii yookiin loogii tokko malee wanta haqa ta’e waan arganiifi wanta dhagahan qofaa akka himaniif sirni kaka ni taasifama. Sana booda gara dubbii abbaa badii qabuutti murteessuutti cee’u.

Akka qoratichi qorannoo isaa kaana keessatti xiinxaluun adda baasetti dhimma jalqabbii haasawaa gaaddisaa ilaalchisee yaannidaawwannaa, af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo ilaalchisee ragaan walitti qabame qabiyyeen isaanii hunduu kan walfakkaatuufi garaagarummaan yaadaa kan hin jirre ta’uu isaa xinxaleera.

4.1.6. Sirna Araaraa Keessatti Akkaataa Ragaa Kakachiisan

Aadaa hawaasa Oromoo Gujii keessatti himannaa gaaddisatti dhiyaate tokko kamtu dhugaadha, kamtu immoo sobaan himannaa dhiyeeffateera yaada jedhu qulqulleefachuuf ragaa akka isaan dhiyeeffataniif beellamni qabamaaf. Gaafa guyyaa beellamaa ragootni lakkawwaman nidhiyaatu. Isa booda jaarroleen akka aadaa hawaasichaatiin sirna kakuu raawwachiisu.

“Gurri dhagahinsaaf waaqni siif kenne”

“Ili arginsaaf waaqni siif kenne”

“Afaan dubbadhuuf waaqni siif kenne.”

Akkuma af-gaaffiifi marii gareen xiyyeeffaqqannoo irraa argameen qoratichi akka adda baafachuun hubatetti ragaan dhiyaate kundhugaa akka dubbatuuf kakachiisu. Kana jechuun “gurri dhagahinsaaf waaq siif kenne” waaqni gurra kan siif kenneef akka ati ittiin dhageessee yaraafi gaarii ittiin dhageessee adda baafattuuf akkasumas, wanta

dhugaa ta'eefi wanta soba ta'es akka gargar baafattuuf waaqni siif uume jechuu dha. Kanaafuu, yeroo namoonni kunniin waldhaban waan gurra keetiin dhageesse kana isa haqa yookiin dhugaa ta'e kan soba of keessaa hin qabne waan dhageesse fuula jaarroleetti nutti himi jechuu dha. "Illi arginsaaf waaqi siif kenne" jechuun ila waaqni kan siif kenneef ittiin ilaaltee wanta yaraafi wanta badaa akka gargar baafattuf siif kenname kanaafuu, gaaddisa kanarratti wanta ila keetiin argite callaaa nutti himi jechuu dha. "Afaan dubbadhuuf waaqi siif kenne" jechuun immoo waldhabbii namoota kanaa wanta gurra keetiin dhageesseefi ila keetiin argite osoo itti hin dabaliin yookiin irraa hin hir'isiin fuula jaarroleetti waan jiru dubbadhu jechuu akka ta'e qorataan qorannoo isaa keessatti yaada argaa dhageettii irraa argateen mirkaneeffateera. Akka aadaa hawaasa kanaatti kakuun kun wanta ijaan arganiifi gurraan dhageessan osoo itti hindabaliin yookiin irraa hin hir'isiin haqa jirtu fuula jaarroleetti dubbadhaa yaada jedhu qaba. Itti dabaluun jaarroleen akkas jettiin;

"Harka dhiqatanii nyaachuu garaatu jaallata"
"Dhugaa yoo dubbatan immoo waaqatu jaallata".

Kana jechuun, akka ragaan dhiyaate loogii tokko malee haqa jiru akka dubbataniif jedhamee akka ta'e jaarroleen argaa-dhageettiifi marii garee xiyyeeffannoo irraa ragaan argameen qoratichi mirkanneesse jira. Jaarroleenis ragaa erga dhaggeeffattee booda himataafi himatamaa "nu keessaa bahaa" jedhuun. Ergaa warra lamaan of keessaa baasanii booda jaarroleen gaaffii walgaafatti" maal haagoonu" waliin jedhu. Jaarroleen yeroo qortee ilaaltu himataanis balleessaa qaba; himatamaanis balleessaa qabaachuu danda'a.

Karaa biraatiin immoo, akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namichi ani dabsameera jedhee himannaa dhiyeefatu, jaarroleen gaaddisatti qorqortii taasisuun dubbii gadii fageenyaaan yoo ilaaltu namichi himatamaan akka balleessaa hinqabnetti argamuu danda'a. Yaada kana jaarroleen namichi balleessaa qabaachuu isaa mirkaneessan akka armaan gadii kanatti mammaaksaan itti himu. "gowwaan karaa bade warra se'a" jedha, Gujiin jedhanii mammaaku. Hiikni mammaaksichaas himataatu dubbii hinmalle himate yaada jedhu qaba. Kana jechuun miidhama hinqabu jechuu osoo hintaane dubbiiin durayyuu karaa himataa kana uumamte jechuu barbaadameeti. Kana jechuun himataan

kun mataan isaayyuu balleessaa qaba jechuudha. Kanuma irraa ka'un qoratichi yaada isaa marmaksaa, "Himata wallaalaniit gabaa haalomfatu" jechuu akka ta'es, yaada armaan olii hiikee jira. Kana booda dubbichi eebbaan kan buufatu yoo ta'e eebbaan buufatti. Akkaa aadaa hawaasa kanaatti namichi balleessaa qaba jedhamee himatame kun akkaatuma aadaa hawaasichaatiin balleessaa isaatiif sadarkuma yakkichaatiin muraan madalawaa ta'e itti murama. (*Maddi odeeffannoo: Af-gaaffii, Obbo Dukkallee Diidoo hayyuu Aadaa Orommoo Gujii*).

Waalumaagalatti qoratichi qorannoo isaa kana keessatti wanti inni af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo irraa adda baafachuun hubate akka aadaa hawaasa kanaatti dhimmi akkaataa ragoota ittiin kakachiisaniifi kaayyoon isaa ragoota kakachiisanii qabiyyeen isaanii kan walfakkaatufi garaagarummaa kan hin qabne ta'uu isaa xinxaleera.

4.2. Hirmaattota Sirna Araaraa Gondoorroo Aadaa Hawaasa Oromoo Gujii

6. Hirmaattonni sirna araaraa gondoorroo kanaa irratti hirmaatanii raawwachisaan eenyufaadha?

Dhimma namoota waldhaban araarsuu keessatti kan qooda guddaa qaban nijiru. Kanas, akkuma qorataan qorannoo isaa keessatti adda baasuun kaa'etti akka aadaa hawaasichaatti akka armaan gadiitti tarreesse. Qaamni waldhabbes akkaataa aadaa hawaasichaatiin araarri nitaasifama. Adeemsi gondoorroo keessatti dhimma dubbii uumamee tokko falachuu/baafachuu/ gondoorrachuu jedhama. Gondoeroon dhimma jaarsoliifi hawaasni hundi rakkoo dhimma tokkoo hiikuuf walitti dhufte dha. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namni tokko nama araarsuu nidanda'a. Namni kun adabbii barbaachisu adabuu yoo baateyyuu sadarkaa eebbaatiin dubbii warra lamaanii fixuu nidanda'a. Akka aadaa hawaasa kanaatti namni jaarsummaa keessatti hirmaatu abbootii gadaa, hayyoota, jaarrolee beekkamoofi dubartoota cicimoo ta'antu araarsuu danda'u. Warri sadarkaa ijoollummaatiin raaba jedhamanis dubbii tokkoo keessatti hirmaachuu nidanda'u. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti irra caalatti jaarsolee sadarkaan umurii jaarummaa keessa jirandha. Akka odeeffannoo af-gaaffiifi daawwaannoo irraa argametti aadaa Oromoo Gujiitti hirmaattonni jaarsummaa namoota irratti qooda fudhatan jaarrolee warra dhiiraafi dubartoota ciciimoo qofaadha.

Akka qoratichi marii garee xiyyeeffannoo irraa ragaa argametti ijoolleen sadarkaa raabafi dooriirra jirtu dhimmoota waaldhabbii hiriyyaa walitti araarsuu nidandeessi. Kunis, sirna mura'a aadaa hawaasichaa eeguun kan araarsan osoo hintaane, sadarkuma eebbatti waldhabbii jaraa furuun bilisaan walitti araarsuu nidanda'u. Walumaa galatti yaanni daawwannaa, af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo irraa argameen hirmaattonni araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii dubartootaa kan hindaangessineefi yeroo tokko tokko immoo ijoolleen sadarkaa raabaafi dooriirraa jirtu waldhabdee hiriyyaa akka araarsuu dandeessu akkasumas, jaarroleen dhimmoota warra gurguddaa araarsuu akka danda'an qoratichi adda baafachuun ibseera.

4.2.1. Araara Keessatti Gahee Dubartootaa

Akkuma qoratichi qorannoo kana keessatti yaada daawwannaa, af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo taasifamerraa hubatee ibsetti dubartoonni gaaddisa dubbitti keessatti gahee akka qaban hubachuun adda baafateera. Sababiin dubartoonni dubbii gaaddisaa keessatti hirmaannaa qabaataniif yaadni daawwaannaafi af-gaaffii gara garaa irraa argame akka ibsetti akka aadaa Oromoo Gujiitti dubartootaatiif kabaja guddaatu kennama, dabalataanis dhimmi gondoorrachuu kun isaaniinillee nilaallata. Dabalataanis, akka qoratichi yaada kennaaman funaanuun xinxaaletti waan dubartiin keessa hinjirre dansaa miti, dubartiin haadha maatiiti, beekaa deetti, waan hunda cidhoomti. Kaanarraa ka'uudhaan dubartoonni haaluma seera ammayyaa jiru keessattiyyuu walqixxummaan isaanii eegamee mirga dubartootaafi daa'immanii jechuun akka heerri seera mootummaa keessatti qooda guddaa akka qabdu ta'uusaa qoratichi madden odeeffannoowwaan garagaraa irraa argateen hirmaannaan dubartoonni sirna addaa keessatti cimaa ta'uusaa adda baafachuun ibseera. Walumaagalatti gaheen dubartii dhimma araaraa gondoorrookeessatti qabdu waan jaarroleen nyaatamuufi dhugamu niqopheessiti. Kana malees dhimma gaaddisa tokkoo keessatti akka ragaattis dhiyaachuu nidandeessi. Haata'u malee yeroo ragaaf dhiyaattu kana fuulaa fuulatti jaarrolee waliin kan teessu osoo hintaane gaaddisicha duubaan taa'uun dhimma dubbichaa caqasuu akka danda'an qoratichi hubachuun ibseera. Dubartiin yeroo dubbii gaddisaa qoran yoo sobanilleen nimadaalti. Kana irraa ka'uun mammaaksi Oromoo tokko akkaas jedha. "Yeroo abbaan manaa sobu, dubartiin gola keessaa dhageessee darsa ciniinti" jedhu. Kanaafuu, dubartii

dhugaa nihordoofte adda baafatti jechuudha. (*Maddi odeeffannoo: Af-gaaffii, adde Xaayituu Me'ee fi Obbo Bulukkisee Makuraa Itti gaafatamtuu Dhimma Dubartiifi Daa'immaniifi Hayyuu Aadaa Oromoo Gujii*).

4.2.2. Yeroo Sirni Araaraa Itti Raawwatamu

Araarri gondooroo kan adeemsifamu qabiyyee adda addaa kan of keessaa qabuufi waldhabbi bifa garaagaraa irratti walitti mufatan hiikuu taatee raawwatamu ta'uu isaa kan qorataan marii garee xiyyeeffannoo kanarraa adda baasee hubachuun ibsetti kan boruun dayya'u/ yaasuma loonii boodaa/ irraa kaasee hanga galgalaatti yookiin osoo galchumni loonii hingahiin duratti aadaan dhimma dubbii akka ilaalu yookiin qoruu dandeessu hubateera. Akka aadaa hawaasichaatti dubbiin galgala hinilaalamu. Akka marii kanaatti dubbiin galgala ilaalamuu dhabuun akka safuutti kan ilaalamu osoo hinta'iin akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti abbaan warraa yeroo loon galchumaaf gara ollaatti deebi'an loon gula yookiin waajjiin galchuma irratti argamuu akka qabu mariin kun ibseera. Sababni isaas, loon marraa bishaan barbaadaa lafa bayyoo/fagoo oolee galu kun kan dadhabee kufuufi kan nyaaphi fudhatellee yoo jirate galchuma loonii irratti adda bafataanii waan to'ataniif abbaan warraa galchumarraa dhabamuu akka hin qabne qoratichi hubateera. Yaada marii kana irratti argateen dabalataan daawwannaa godheefi af-gaaffii taasiiseenillee yaadni yeroo araaraa irratti jiru kan walfakkaatu ta'uu isaa qoratichi mirkaneessee jira.

Haata'u malee, qoratichi marii garee, daawwannaa fi af-gaaffii kanarraa wanti qoratichi adda baafate kan biraa akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti dhimmi galgala waarii ilaalamu jira. Kunis, dhimma dubbii araaraa osoo hintaane dhimma jiruufi jireenyaa yknkan nageenyaan walqabatan irraatti olla keessatti waliin mari'achuu akka danda'an qoratichi hubachuun adda baafatee jira.

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti bakki jaarsummaan itti gaggeeffamu kun gaaddisa jedhamuun beekama. Gaaddisa jechuun akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti bakka jaarsummaan itti taa'amu akka ta'e jaarsooliin argaa dhageetti himaniiru. Haata'u malee, dubbiin dhimma dhirsaafi niitii yoo ta'e mana keessatti dubbatama. Kana jechuun dhimmi dhirsaafi niitii tokko kan dubbatamu mana warra intalaatti dubbatamee

xumurama jechuudha. Kanaafuu, gaaddisni Gujii mana keessa dabalatee muka gaaddisa qabu akkasumas, bakka gaaddisni mukaa hinjirrettis bakkeerratti jaarsummaan nitaa'ama.(*Maddi Odeeffannoo: Af-gaaffii abbaa gadaa Hookkuu Gambeela Bariisoofi abbaa gadaa Maattii Danboobii Aгаа Amajjii ,20,2008,abbaa gadaa Uraagaa Waaqoo Duubee Amajjii 13,2008*).

4.2.3. Dhugumaan Walitti Araaramuu Qaamota Lamaanii Kan Mirkanneessuu.

7.Dhugummaan walitti araaramuu isaanii maaliin mirkaneeffama?

Akkuma qorataan af-gaaffii,daawwannoo fi marii gareen xiyyeeffannoo taasifamerraa hubachuun adda baafatettiqaamonni waldhaban kun dhugumaan walitti araaramuu isaanii kan mirkaneessee hubatedha.Kunis, akka aadaa hawaasichaatti qaamni waldhabe kun garaan araaramuufi araaramuu dhabuu isaa kan beekaman jaarroleen dhimma dubbii ilaaltu akkas jechuun walgaafatti. “dhiiroo namichi kun naasuu qaba”, “ceera qaba” akkasumas, “dheeta qaba” waliin jedhu. Akka yaada daawwannoo, af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo kanarraa qorataan namichi miidhee jira jedhamuun itti murtaa’e kun dhugumaan araaramuu isaa mirkaneeessuuf akkaataa jaarroliin itti hubatan dubbiiwwan kanneen wal jijjiruu “naasuu qaaba”, “ceera qaba” akkasumas,” “dheeta qaba” yaanni jedhu “eeyyen ceera qaba”yoo ta’e, dhugummaan yookiin garaa qulqulluun araaramuu barbaadeeraa yaada jedhu akka qabuufi namni kun gara fuula duraattillee haaloo tokko malee ollaa keessatti jiruufi jireenya hawaasummaa nama kana wajjiin jibbaafi mufannaan osoo gidduu isaaniitti hin uumamiin akka jiraachuu danda’an gaabee gara hayyuu biyyaatti baqachuun araara gaafachuun isaa qorataan qulqulleeffateera.

Akka yaada odeeff kennitoota kanneen irraa qoratichi hubachuun addabaasetti namichi kun “Ceera qaba” jechuun namni kun balleessaa hojjeteef gaabbuudhaan dhiifama gaafachuun akka ta’eefi nama kana wajjiin garaa qulqulluun itti araaramuuf akka barbaade ta’uu isaa qorataan maricharraa hubateera. Akka qorataan marii garee xiyyeeffannoo kanarraa hubatee adda baaseen namichi kun “ceera hin qabu”, “naasuu hin qabu” akkasumas, “rifuu hinqabu” yoo ta’e immoo namichi kun dhuguma garaadhaan araaramuu kan hin barbaanneefi gara fuula duraatti haaloo garaatti qabaachuuf kan deemu akka ta’e qorataan gad fageenyaan hubateera. Kun immoo araara garaa guutuu akka hinqabnefi haaloo garaa keessatti qabachuu akka ta’etti fudhatamuu isaa qoratichi adda baafachuun xiinxaleera.

Itti dabaluu qoratichi marii taasifame irraa wanti adda baasee hubate garaan araaramuu isaanii kan mul'isu jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti mana walii dhufuun waan qaban waliin nyaachuufi dhuguu akkasumas, ibidda mana waliitii fudhachuu, yoo fira hintaane akka intala walirraa fuudhanii heerumaniif waliin jiraatan qorataan xiinxaleera.(*Maddi Odeeffannoo Afgaaffii, Obbo Goshatee Simphirree*).

4.2.4.Qaamoonni waldhaban Dhugummaan Yoo Araaramuu Didan Wantoota Isaan Qunnaman

8. Yoo dhugummaan walitti araaramuu baatan maaltu isaan qunnama?

Akkuma gaaffannoo af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo qorannoo kanaa irraa hubatamuun ibsametti, yoo qaamoonni waldhaban walitti araaramuu didan kan ija jaarsaa fuula duratti wanti isaan qunnamuu danda'an jiraachuu isaa qorannoo kana keessatti gadi fageenyaan ibsamaniiru. Innis, yeroo hedduu akka aadaa oromootti namni araaraa didu hin jiru. Akkaa aadaa oromoo Gujiitti namni yeroo waldhabe osoo ija jaarsaa dura hindhaabbatiin tole jedhee fudhate allii fi mannii isaa nimilkaa'a yookiin nioofkala jedhama. Karaa biroo immoo yoo namni tokkosirna araaraa irratti waan jaarsi jedhe fudhachuu yoo dide yookiin araaramuu dide ijaa jaarsaa dura dhaabbate hinmilkaa'u yookiin immoo jiruuf jireenya hawaasummaa keessaa adda baafamee akka jiraatu godhama.

Akka qorataan qorannoo isaa kanaan adda baasuun hubatetti ibidda Gujii hinargatu akkasumas, gargaarsa gootalee, owwaala, birmannaa akka hinarganne qorataan kun gadifageenyaan hubateera. Kunis namni ija jaarsaa dura dhaabbate fuuldurri isaa milkaa'ina hinqabu yaada jedhu of keessa qaba. Raagoon kun immoo hawaasa oromoo Gujii kan aanaa Oddoo Shaakkisoo keessatti kan baay'inaan hojii irra oolaa turee fi har'as jirachaa kan jiru ta'uu isaa qorataan adeemsa qorannoo kanaa keessatti kan hubateedha. Raagowwaan gama kanaan hawaasa oromoo godina Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo keessatti mul'atu kun immoo kan dhugummaan mul'achaa jiruu fi har'as kan hawaasni oromoo Gujii itti amanee ittiin waliin jaraachaa jiru ta'uu isaa kan hubatameedha. Akkasumas raagamtaa inni biroo hawaasa kana keessatti mul'atu yoo namni tokko araaraa didee fi murtii araaraa fudhachuu dide, yoo seera araaraa cabsefi yoo kabajaa jaarrolee araaraa irratti argaman didee deeme, hawaasaa ala ta'a, aadaa

walgargaarsa kamiyyuu kan olitti jedhaman keessaa ala ta'a, yoo dhukkubsate gargaarsa hinargatu, yoo qabeenyi isaa bade hinbarbaadamu, qaamni isaa niqurcaa'a/bifa buburree akka nama dhukkuba gogaa qabuu ta'a/, iddoo tokkotti loon hinbobbaafatu, bishaan iddoo tokko hindhugan. Kun immoo kan agarsiisuu araari aadaa uummata Oromoo Gujii keessatti kan kabajaafi seera bulmaataa guddaa qabu ta'uu isaati.

Dalbalataanis, isa miti firaasaa keessaa yoo namni tokko ka'ee haalooykn gadoo ba'e, innuu hin eeyyamamu malee maaliif yoo jenne namichi nama dane kun hawaasa bal'aa fuula duratti abbootii, hayyoota, saba bal'aa duratti waan raawwatuuf namuu akka itti hindeebineef waan seeri gondoosoo raawwatamuuf yoo raawwatee argame hawaasa keessaa bahee nama laguu ta'a jedhama. Kana irraa darbee yoo haaloo bahe, seera araara aadaafi duudhaa hawaasaa cabse jedhame seeraaf dhiyaatelleen seera yakka hariiroo hawaasaa keew.82fi 84 jalatti dhiyaateen adabbiin kennamu ulfaatadha jedha ogeessi seeraa. Kun kan ta'u hanga gadaa keessa jiruutti qofa. Yoo gadaa biroo keessatti raawwate garuu akka haaraatti ammalleen gadi fageenyaan duubni lolaa qoratamee nigondoorama.

Walumaagalatti yaadni qoratichi gaaafannoo af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannoo argamerra hubachuu danda'een hawaasicha keessatti namni araara dide akkasumas murtii jaarsi kenne fudhachuu dide hawaasicha keessatti rakkoon isarra gahuu akka danda'uu yaada argamerraa adda baafachuun qulqulleeffateera. Kanaafuu, yaadni af-gaaffiifi marii gareen taasifamerra qulqulleeffachuu akka danda'etti yaanni kenname gama lachuuniyyuu kan waldeeggaru kennuu isaanii qoratichi xiinxaleera.(*Maddi Obbo Agaa Xeenxanoo abbaa gadaa Uraagaa duranii ,Ebla,20,2008*).

4.3.Meeshaalee Aadaafi Nyaata Aadaa Sirna Araara Kan Irraa Qophaa'u.

9. Nyaanni aadaa sirna araara kanaarratti qophaa'uu maalfaa'i?

Akuma odeeff kennitoonni qorataaf laatan, nyaanniisirna araaraa jaarsummaa irratti dhiyaatan daraaraafi foon waaddii warra hangafaati. Keessumattiyyuu daraaraan akka aadaa Gujiitti dhugaatii aadaa beekamaa akka ta'ee deebii isaanii keessatti ibsanii jiru. Daraaraan kan qophaa'uu kan danda'u yeroo keessummaan kabajaa namatti dhufu yoo ta'u, akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti dhugaatii kun baay'inaan kan dhiyasatu yeroo

jilaa yoo ta’u keessumaa immoo sirna araaraa keessatti hiika faakkoommii guddaa qaba jechuun deebii kennaniiru. Akkasumas, daraaraan kun osoo dubbiin araaraa hinjalqabiin akka dhugamuun/unamuun/ irraa fiixisanii biifuun araari akka toluuf deebiin odeeff-kennitoota irraa argamee nihubachisa. Meeshaaleen aadaa sirna araaraa kana irrattii yeroo araarii taasifamuu daraaraan itti dhiyaatuufi araara kana buusuuf itti fayyadaman aadaa hawaasa Oromoo Gujii biratti beekaman nijiru. Meeshaaleen kunis, okolee, okkotee, qorii daraaraa, qorii mooqaa jedhamanii akka waamaman ibsani jiru. Meeshaaleen kunniin sirna araaraa keessatti faayidaa adda addaatiif akka oolan ibsa isaanii keessatti hubachiisanii jiru. Faayidaa meeshaalee kana yaada isaan kennan irraa ka’uun qoratichi akka armaan gadii kanatti ibsee jira. (*Maddi, Afgaaffii adde Xaayituu Me’ee Ebla* 20, 2008).

4.4. Meeshaalee aadaafi Nyaataa Sirna Araaraa kanaarratti dhiyaatanii

10. Gosoota meeshaalee aadaa, faayidaa, fakkoommiifi gartuu hawaasaa kamtu akka dhimma itti bahan naaf himuu dandeessuu.? Meeshaaleen kunniin maal maal irra dalagamu? Yeroo akkamiifi iddoo akkamiitti tajaajilu?

Messhaaleen sirna araaraa Oromoo Gujii keessatti qooda fudhatan kanneen armaan gadiitti isaanis:-

4.4.1. Qorii Daraaraa

Akkuma af-gaaffii, daawwanoo fi marii gareen xiyyeeffannoo irraa argameen qoriin daraaraa meeshaalee qorii daraaraa ittiin dhiyaatu keessaa isa tokko yoo ta’u, haaluma walfakkaatuun faayidaalee meeshaaleen kun qabus qorii daraaraa kan irraa tolfamu gogaa, muka waddeessaafi waleensuu irraa kan tolfamu yoota’u, faayidaan isaas daraaraa qopheeffame kun dammi isaafi bishaan kan keessatti erga walnyaatanii booda immoo meeshaa daraaraa itti naquun akka qophaa’u kan taasiisu akka ta’e qorataan marii garee kanarraa hubateera. Meeshaan kun dammiifi bishaan keessatti akka walnyaataniifi bilchaatee erga ga’een boodas kan itti buusuuf gargaarudha.

4.4.2. Okkotee

Dhimma kanarratti akkuma af-gaaffii, daawwanoo fi marii garee xiyyeeffannoo irraa argame akka qaacceffametti okkotee jechuun meeshaa daraaraan itti qophaa’u keessaa

tokkodha. Faayidaan okkotee waa itti bilcheessuufi booka qophaa'e itti naquudhaan akkasumas, mi'eessituwwan adda addaa kaneen akka: dammaa, yeroo ammaa kana immoo sukkaarafi bishaan qulqulluu walti makuun akka naqamu yookiin akka bilchaatuuf meeshaalee kanaan akka qophaa'uu godhama. Haaluma walfakkaatuun gosti meeshaa kanaa, kan irraa qophaa'u yookiin tolfamu supheefi muka yookiin gogaa irraa akka ta'e qoratichi hubachuun adda baafateera. Meeshaan aadaa kun sunsuma sadii irra kaawuudhaan daraarichi akka bilchaatu taasisuuf kan gargaarudha. Walumaagalatti faayidaan okkotee akka aadaa hawaasa kanaatti waa itti bilcheeffachuufi daraaratu itti naqama.

4.4.3.Eelee

Akkuma qorataan yaada af-gaaffii, daawwanoo fi marii garee xiyyeeffanoo irraa argame akka akka qaaccessetti eelee jechuun gosa meeshaalee aadaa Oromoo ta'ee, kan supheefi sibilarraa hojjetamudha. Faayidaan meeshaa kanaas foon waaduuf, buna akaa'uuf, wantoota adda addaa bilcheessuuf fayyada.

4.4.4. Bokkuu

Bokkuun ulee abbaa gadaa kan bokkuu/ijoo qabu kan seerri gadaa waggaa saddeet saddeetiin tumamee hawaasni ittiin buludha. Bokkuunseera waaqaa gadi bu'e namni itti buluudha jedhu.

4.4.5.Siiqqee

Siiqqeen ulee qalloo dubartoonni oromoo qabatudha. Siiqqeen mallattoo araaraati. Dubartiin tokko yoo siiqqee qabattee deemtu akkuma ulee abbaa gadaa kabaja guddaa qaba. Yoo namoonni wallolaa jiru ta'e dubartiin siiqqee qabate tokko yoo ol kaafte lolli sun atattamaa dhaabbata. Sababni isaas siiqqeen seera qaba, ulfina qaba jedhama. Durbi Gujii gaafa heerumtu uleefi mijuu/itittuu/ kana qabattee manaa baatee, jiruufi jireenya ishee keessatti immoo ittiinaraarsiti.

4.4.6. Liichee

Liicheen kan foon roobii qofarraa hojjetamudha. Liicheen akka aadaa Oromootti yeroo seera tuman kan qabatamudha. Liicheen mallattoo seeraa tumame bakka buuti jedhamee

waan amanamuuf gama seera ammayyaattilleen abbaa alaangaa jedhanii abbaa seeraaf maqaa baasu.

4.4.7.Ciicoo Mijuu

Ciicon Mijuu meeshaa aannan itti kuufamee keessaatti itituu keessaa isa tokkodha. Meeshaan kun mukarraa,gogaa looniirraa, kan bocamu yoo ta’u, keessumaayyuu gosa mukaa waddeessa jedhaqmuufi gogaa looniirraa irraa tolfama. Faayidaan meeshaan aadaa kun qabus daraaraan qophaa’e tokko namoota unaniif kan ittiin kennamudha. Ciicoo Mijuu meeshaa aannan keessatti itite tokko akka ittis naqamee dhugamuuf gargaarudha.(*Maddi:Odeeffannoo:AfgaaffiaddBoneeWaaajiiCaamsaa,12,2007,Afgaaffii, Obbo Uddeessaa Baatii Caamsaa13,2008*).

4.5.Fakkoommii wantoota sirna araaraa keessatti qooda qaban

11. Wantoonni sirna araaraa kanaaf barbaachisan hundi fakkoommiin isaanii maal bakka bu’a?

4.5.1.Fakkoommii daraaraa

Fakkoommiin daraaraa yookiin daadhii sirna araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii keessatti hiika qaba. Kunis, akka aadaa hawaasa kanaatti namni nama dabse /miidhe ganamaan daraaraa qabatee mana namicha dabsamee kana deema. Kun immoo dheeta / loon kennuu akka ta’etti fakkeeffama. Kana jechuun immoo namichi balleessaa isaa beekke dhiifama gaafachuu akka barbaade ta’uu mul’isa. Haaluma waalfakkaatuun, hawaasa kana keessatti daraaraan/ daadhiin akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti fakkoommiin daraaraa sirna araaraa kana keessatti qabu dammarraa waan hojjetamuuf akka dammaa walitti mi’aa jechuu akka ta’etti fakkeeffama.(*Maddi Odeeffannoo:Afgaaffii,Obbo Godaanaa Carii;Caamsaa12,2008*)

4.5.2.Fakkoommii Coqorsaa /margaa

Aadaa hawaasa Oromoo mara biratti coqorsi hiika guddaa qaaba. Fakkeenyaaf kabaja sirnoota garagaraa keessatti kanneen akka: aadaa amantii irreessa keessatti, ateetiifi sirna jiloota adda addaa keessatti coqorsi gahee guddaa qaba. Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namni waan aadaan hinmalle hojjete sadarkuma balleessaa isaatiin ilaalamee

muraan aadaa nimuraama. Namni muraan itti muramu kun gaafa guyyaa beellamaa coqorsa qabatee gara namicha himaateetti dhufa. Sirna kanaa keessatti fakkoommiin coqorsaa “dheeta yookiin loon kennuu, eebba” akka ta’etti fakkeeffama. (Maddi Odeeffannoo: Afgaaffii, Obbo Hajii Bulee; Ebla 13, 2008)

4.5.3. Fakkoommii Bosona Keessaafi Hallayyaa Fagoo/Teeda/

Bosona keessatti akka raawwatuuf akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti fakkoommii beekamaa of keessaa qaba. Keessumaayyuu sirnaa araaraa aadaa hawaasa kana keessatti sirni araara gondooroon keessatti “gondorrachuu” jedhamuun waan hinmalle tokko akka lammata namatti hindeebineef fala falatamuun fakkeeffama. Kanaafuu, yeroo namni waldanu akka aadaa hawaasa kanaatti walitti araarsuuf nigondoorama. Kana jechuun qaamni waldane kun akka haaloo walbahuun lubbuun lamaafi isaa ol hindhabamneef mala ittiin araaramandha. Kunis, akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti yeroo araaraa gondooroo keessatti namootni waldanaan fala ofirraa fageeffatanii bakka hinargamnettifi karaa boru namni irra hindabarrerratti ofirraa fageessuun falachuu kan jedhu bakka bu’a. (Maddi Odeeffannoo: Afgaaffii, Obbo Guyyee Waaqoo, Caamsaa 19, 2008).

4.5.4. Fakkoommii Itittuu

Sirna aadaa hawaasa Oromoo Gujii biratti jaarroleef itittuun niqophaa’a. Akka aadaa hawaasichaatti itittuun sirnicharratti qophaa’u kun hiika guddaa qaba. Kunis, fakkoommii hawaasichi ittiin fakkeeffatee bakka buufatu qaaba. Sirna araaraa keessatti fakkoommiin itittuu “qabbana buusuu” akka ta’etti fakkeeffama. Kunis, namni aannan yoo dhuge akkuma garaan isaa qabbanaawu yookiin laphee qabbaneeffatu qaamni walldabee walitti araaramuuf yeroo isaan walharkaa fuudhanii unan jedhu kun mufannaa gidduu isaanii jiru kana qabbaneessuun akka isaan garaa waliif laafan taasisa aamantii jedhu fakkeeffama (Maddi Odeeffannoo: Afagaaffii, Obbo Boruu Kuleelaa, Caamsaa 19, 2008).

4.5.5. Fakkoommii Hoolaa

Akka aadaa hawaasa kanaatti hoolaan fakkeenya gara laafummaa waan bakka bu’uuf, waaqi gara laafeessa, hoo’u laa siif laannee nuuf dhagaa’i waan jedhu akka ta’etti fakkeeffama. (Maddi Odeeffannoo: Afagaaffii, Obbo Danboobii Aagaa, Amajjii 19, 2008).

4.5.6. Fakkoommii Wayyaa Moofaafi Haaraa

Akka aadaa hawaasa kanaatti namni nama dane kun guyyaa gaafa nama dane sana irraa eegalee bosanatti erga dheeteen booda hamma mana abbaa gadaa bira ga'ee waan raawwate himatee araarri bu'utti wayyaa hinbaafatu, qeensa hinqoratu, hidha hinhiikatu, waa namarraa fuudhee hinnyaatu, fuula namatti hingalu, bishaan namarraa fuudhee hindhugu, akka saree lafa kawwamaaf waan ta'eef wayyaan isa moofaarratti mataa namichaarraa jalqabee hanga miila isaatti irratti qalamee isa dhiigaan laaqame sana irraa baasanii isa haaraa uffatee sirni gondoosoo raawwatee jennaan isa haaraa uffatee nama haaraa ta'eeti kolbaatti baha yaada jedhu qaba. (*Maddi Odeeffannoo:Afagaaffii,Obbo Duuba Qumbii,Ebla 19,2008*).

4.5.7. Fakkoommii Bookaafi Bishaan

Akka aadaa hawaasa kanaatti namicha hoolaan mataa isaa irratti qalamte sana irraa kan dhiigni dursa irraa dhiqamu bookaandha. Bookaan dhiiquun kun immoo bookni waan damma irraa hojjetamuuf nuuti fiira, waljaallachuu odoo qabnuu maaliif waldhabna, walittaa haami'oofnu, bookni dansaagodhee xurii baasa, kunoo waan kanaan sirraa fale yaada jedhun waan fakkeeffamuuf, bishaanii booda irraa dhiquun immoo bishaan mallattoo qulqullinaa waan qabuuf kan xurii adda addaa namarraa dhiqee baasu bishaan yaada jedhuun fakkeeffama.(*Maddi Odeeffannoo:Afagaaffii,Obbo Heberoo ,Eblaa 19,2008*).

4.5.8. Fakkoommii Waataa

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti waatni nama fira dhiigaa walirraa hinqabne, nama gosa xiqqoo, warra supheefaa tolchan, kanaafuu, namni kun tuffatamtuufi rakkattuu waan taateef wayya namicha sanaa isa badeefi foon hoolaa namicharratti qalamee sana keessaa duubanjii/lafee cinaachaa/baaftee akka ibidda irra keessee namoota lamaan gondoorrataniif kennee akka isaan ciniinanii deebisan taasiisuun tajaajila sirna araara kanaa akka ormaatti raawwata yaada jedhuun fakkeeffama. (*Maddi Odeeffannoo:Afagaaffii,Obbo Boruu Kuleelaa,Caamsaa 19,2008*).

4.5.9. Fakkoommii Lafee Cinaachaa

Akka aadaa hawaasa kanaatti lafeen cinaachaa/duubanjii/ nuuti lafee waliiti, nuuti fira, nuuti waliif cinaacha, lammata walhindhabnu, walhindannu, walhinciniinnu, lolli gidduu keenyaa haaba’u yaada jedhuun kan fakkeeffamedha. (*Maddi Odeeffannoo: Afagaaffii, Obbo Diida Jiloo, Bitootessa 19, 2008*).

4.5.10. Fakkoommiiwan Foon Gosa adda Addaarraa Walitti Qabame Nyaachisuu

Akka aadaa hawaasa kanaatti foon hoolaa qalame sanaarraa gosoota adda addaa kukkutu walitti qabanii namoota gondooratan lamaan sanaaf kenanii nyaachisuun nuuti nama tokko, fiira, dhiiga tokko lammata yoo waldhabne foon keen naa nyaachisu yaada jedhu bakka bu’uun kakaa mul’isa yaada jedhuun walfakkaata. (*Maddi Odeeffannoo: Afagaaffii, Obbo Gambeela Bariisoo, Guraandha 19, 2008*).

4.5.11. Hasaawa

A. Namni gumaa hinbaafanne gosa sodaattuuti jedhama. Kun immoo kan tajaajilu Oromoon dur gumaa baafata malee gumaa hinnyaatu. Hawaasa Oromoo Gujii biratti kun haala lamaan ilaalama. Inni jalqabaa akkuma olitti jedhame Gujiin Gujii wajjiin yoo walajjeese/waldane/ nifalata. Yoo orma wajjiin walajjeese immoo gumaa hinnyaatu gumaa baafata. Ormi garuu gumaa nyaata gumaa nyaachuu ormaatu nutti fide jedha.

B. Akka durduriittii “Mee boo mana namni keessaa du’ee hinbeekne dhaqiitii ibidda fuudhi.” jedhuun, namichilleen yaadee yaadee yoo dadhabu hinjiru jedhaan, achumaan tee’i nutilleen araara si kadhannaa nu hindidiin jechuudha. Duuti idduma guma jirti nuu qabami jedhanii kadhatu. Kana jechuun mana namni addunyaa kanarratti keessaa hinduune hinjiru, namni tokkolleen karaa waaqaas ta’e, karaa adda addaa nidu’a namni dhaabbatee hafu hinjiru dhiisi jechuudha.

4.5.12. Mammaaksa

1. “Asuu jirtii achuu jirtii, boruuf waa didaan, lakkisii”
2. “Du’aaf waa didaan, du’aan garana waa jiran, dhiisii, waan bade gula hinbadiin”
3. “Harreen dhaltee ilmoo didattee, hinlakkifneef dhaltii, hinbakkisaniif battii, haadhaaf gu’uma, ilmeef du’uma” jedhu.

Mammaaksonni kunneen marti haala hirmaattoonni araara buusuuf yeroo deeman mala afoola Oromootti fayyadamuun waldhabbii hiikuuf haala dubbii hawaasaatti fayyadamuun tasgabbii buusuuf tooftaa dubbii ogummaa hawaasaa asuu jirti achuu jirtii boruuf waa didaan jechuun kan har'a mana keenya seene kun boru mana kee seenaa dhiisii jechuudha, kanaafuu duutii hin haftuu amma duunuttii waliif haadhiifnu, nuti tokkumaa yoo dhiifne wayyaa nuu qabami jechuudha.

4.6. Bu'aawwan/Faayidaalee Araarri Hawaasa Keessatti Qabu

12. Bu'aan namoota waldhaban araarsuun hawaasa keessatti qabu maal jettee yaadda? Jiruufi jireenya hawaasaatokkoo keessatti araara buusuun bakka guddaa qaba. Akka qoratichi qorannoo isaa keessatti karaalee af-gaaffannoofi marii garee xiyyeeffannoo odeef-kennitoota irraa adda baasun kaa'etti aadaa hawaasa Oromoo Gujii biratti waldhabbiin qaama lamaan furuuf jaarroleen adda addaa beekamoo ta'an dubbiin qaama waldhaban gidduu jiru bifa nageenya qabeessa ta'e tokkoon akka xumuramtu taasisuudha. Araara buusuuf jaarsoleen Oromoo Gujii kan fayyadaman warra hangafaa ta'uun isaa adda baasuun hubateera. Akkuma qorataan qorannoo isaa keessatti hubachuu danda'etti faayidaan namoota waldhaban araarsuu immoo akka namoonni mufii tokko malee waliin jiraatuu, quuqama waliif hinqabaanne godhuuf, waliin jireenya hawaasummaa akka waliif qabataniifi tokkoummaa isaanii akka cimsatan kan gargaaru ta'uu isaafi sababa waldanuutii/walajjeessuutiin/ lubbuu nama lamaafi isaa olii akka hindhabneefi qabeenyaa hedduun hinmancaane gochuurratti gahee guddaa kan qabu ta'usaa kan agarsiisudha. Bu'aan araarri qabu kan biroo immoo nagaafi tasgabbii atattamaa buusa.

Akkuma qoratichi marii garee xiyyeeffannoofi af-gaaffii odeef-kennitoota kanneen irraa hubatee adda baasetti bu'aan araara irraa argamu guddoo akka ta'e qorataan mirkaneeffateera. Akka marii garee xiyyeeffannoo wajjiin godhame irraa hubatametti bu'aan araaraa aadaa hawaasa Oromoo Gujii biratti gahee yookiin qooda guddaa qaba. Kunis, jiruuf jireenya hawaasa sanaa gama diinagdeetiin jiru nicimsa, tasgabbii seera qabeessa ta'e hawaasicha gidduutti uumuu, kabajaafi jaalala akka isaan gidduutti uumamu akkasumas, aadaan waldanda'anii jiraachuu gidduu isaanii akka jiraatu

taasisuufi nageenya amansiisaa keessa akka turan daran cimsachuufi ilaalcha dansaa akka walgidduutti uumachuu akka danda'an qoratichi hubachuun ibseera.

Walumaagalatti yaanni qoratichi gaafannoo af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffannootii irraa funaanamee argame akka ibsuu danda'etti bu'aan yookiin faayidaan araarri hawaasa tokko keessatti qabu ilaalchisee yaada walfakkataa kan kennaan ta'uu isaa hubateera.

(Maddi Odeeffannoo:Afgaaffii,Obbo Agaa Xanxanoo Ebla 21,2008, Afgaaffii Obbo Bulukkisee Makuraa Eblaa 14,2008).

<i>Gsoota fookloori</i>	<i>Yeroo Raaw wii</i>	<i>Wantootaa Ibsaman</i>	<i>Wanootaa Bakka bu'an</i>	<i>Hiika kennameef /fakkoommii/</i>
<i>Adeensa Fakkoommii</i>	<i>Yeroo araara duraa</i>	<i>Meeshaale e aadaa</i>	<i>.Buna Qalaa</i>	<i>. Buna gumaadha /kumaa/,bun a ciraa dubbii dhugaa dubbatu</i>
		<i>Gocha</i>	<i>.Teessoogaad disa jalaa</i>	<i>.Dhugaan kan baatu gaaddisa Dhugaa jalatti/ aadaadha/</i>
		<i>Afoola</i>	<i>.Eebba,mamm Ksa,hasaa</i>	<i>.Mala dubbii ittiin saqaan/ akka aada dubbii gabaabsuuf</i>
	<i>Yeroo araaraa</i>	<i>Meeshaale e aadaa</i>	<i>.Lichee,siiqqe eBokkuu</i>	<i>.Murtiikennuuf,qabata beerri /abbaan gadaaq abattee araara ittiin buuftu.</i>
		<i>Gocha</i>	<i>.Qabachuu</i>	<i>.Seera aadaatu keessa jira.</i>
		<i>Afoola</i>	<i>.Eebba</i>	<i>.Humna cimaa waaqa biraa</i>
		<i>Wantootaa</i>	<i>.Coqorsa,waa ta,hallayyaa,l afee</i>	<i>.marga jidha qabu eebbisuuf,bakka fagoo itti falatan,kakachuuf raawwatama</i>
	<i>Araaraan booda</i>	<i>Meeshaale e aadaa</i>	<i>.Qorii,okkotee Eelee,</i>	<i>. kan nyaanni adda addaa sirna raawwachisuuf dhiyaatu</i>
		<i>Gocha</i>	<i>.Dhiyeessuu,b iifuu,qaluu,</i>	<i>.haala raawwii isaa ittiin raawwachuu,eebba mirkaneesa</i>
		<i>Nyaata aadaa</i>	<i>.Booka,itittuu, foon,</i>	<i>.ittiindhiquuf,namaqabbaneess a,nuti fira/ kakachuu ibsa.</i>

Boqqonnaa Shan: Guduunfaa (Cuunfaa), Argannoo Fi Yaboo

Boqqonnaan kun haala waliigalaa qorannoo jalqabaa hanga dhumaa kan ilaallaatuudha. Iddoo kanatti irra caalmaadhaan guduunfaa, argannoo fi yaaboon ibsa isaanii faana dhiyaataniiru.

5.1. Guduunfaa

Qorannoo kana keessatti wantoonni gadi fageenyaan ibsaman nijiru. Isaan kunis, adeemsa qorannoo kana keessatti kan qorataan mala garagaraatti dhimma bahuun kan adeemsifamedha. Qorannoon kun kan gaggeeffame godina Gujii Aanaa Oddoo SHaakkisoo irratti yommuu ta'u mata duree adeemsa sirna raawwii araaraa gondoaroo danuu irratti kan xiyyeeffatamedha. Qorannoon kun boqqonnaa shan kan ofkeessatti hammate yoo ta'u, boqqonnaa tokko keessatti seenduuba, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, daangaa qorannichaafi barbaachisummaa qorannichaa kan of keessaatti hammatudha. Boqqonnaa lama keessatti immoo, sakatta'a barruu kan qorannoo kana deeggaraniifi gabbisan kan mataa duree kanaan walfakkaatu irratti gaggeeffamuun kan deeggaramee kan adeemsifamedha. Boqqonnaa sadi keessatti mala qorannoo, mala iddeessuufi mala adeemsa xinxala ragaalee kan ibsamandha. Boqqonnaa afur keessatti xinxala ragaawwan daawwannoo, gaafannoo afaaniifi marii garee xiyyeeffannoo argaman kan xinxalamandha. Boqqonnaa shanaffaa keessatti yaada guduunfaa/cuunfaa/, argannoofi yaada furmaataa/yaboo/ dhiyaateera.

Akkuma waliigalatti qorannoo kana keessatti wantoonni hammatan adeemsa sirna araaraa gondoaroo hawaasa Oromoo Gujii gosa adeemsa ittiin nama waldhabe araarsan, gosoota nyaataafi meeshaalee aadaa araaraa irraatti barbaachisan kan ibsamandha. Akkasumas, fakkoommii meeshaalee aadaafi nyaataa aadaa sirna araaraa irratti dhiyaatanii, hasaawaniifi mammaaksotni kan ibsamandha. Walumaa galatti qorannoo kana keessatti adeemsa sirna raawwii araaraa gondoaroo danuu kan hawaasa Oromoo Gujii maal akka fakkaatan xinxalamuun kan ibsamandha.

5.2. Argannoo

Adeemsi raawwii sirna araaraa gondoороо danuu kan hawaasa Oromoo Gujii dhimma ajjeechaa tasaa keessatti raawwatamu irratti xiyyeeffachuun odeeffannoo qoratichi odeeff kennitoota isaarraa akkasumas madden garagaraa irraa walitti qabate boqonnaa araffaa keessatti xinxaalamee hiikni itti kennamee booda yaanni akka argannootti wanti qoratichaan bira gahame akka armaan gadiitti tarreeffamaniiru.

- Adeemsi raawwii sirna araaraa gondoороо hawaasa kan Oromoo Gujii keessatti taasifamu kun adeemsa mataa isaa qaba. Kunis, akkatuma aadaa hawaasichaatiin seeraa gadaarratti labsii lallabamee murteeffamee jiruun namni tokko itti yaades ta'e, odoo itti hinyaadinis yoo nama dane/ajeese/dura gara baddaatti/bosonaatti/ erga baqateen booda gara mana abbaa gadaatti dheeta. Ergasii abbaan gadaa/hayyuun/ biyyaa dubbii irraa fuudhee haaluma aadaa hawaasichi qabuun jaaldhaabotaafi hayyoota dhimma araaraa irratti yeroo dheeraa hirmaatan waamsiisuun gara mana namni irraa danameetti erga.
- Aadaa hawasa Oromoo Gujii biratti bakkaafi yeroo araari itti raawwatamu kan mataa isaa kan of danda'e kan qabudha. Sirni raawwii araaraa kun itti raawwii araaraa kun yeroon itti raawwatu yaasuma loonii/yeroo boruun daya'u/ irraa hanga gaalchuma looniitti jaarroleen dubbii erga abbaa gadaarraa fuudhanii booda gara mana namni irraa danamee yeroo lamaaf erga deddeebi'anii booda deebii sadaffaarratti kennameef fudhatanii gara abbaa gadaa isaan ergateetti deebi'u. Warri kadhataman kun erga haala jiru firoota isaanii wajjiin ilaalanii booda jarri kun gaabuu isaanii mirkaneeffachuun guyyaa araari kun raawwatuufi bakka itti raawwatu hubachuun gara manaatti deebi'u. Kunis haalauma aadaa barsiifata hawaasa sanaatti yeroo lafti barii'urraa jalqabee hanga aduun diitutti bakka bosona guddaa ta'eefi hallayyaa fagoo keessatti raawwatama.
- Sirna raawwii araaraa gondoороо danuu hawaasa Oromoo Gujii keessatti kan qooda fudhatu abbootii gadaa, luba, hayyoota, dubartoota ciccimoo kanneen akka haadha gollaafi haaluma aadaa hawaasa kanaa keessatti ijoolleen sadarkaa Raabaafi doorii keessa jirtus dhimma waldhabbii hiriyyaa isaanii irratti argamuun araarsuu nidanda'u.
- Sirna araaraa gondoороо danuu hawaasa Oromoo Gujii keessatti qaamni waldhabe tokko garaadhaan walitti araaramuufi dhiisuu isaanii kan agarsiisu jaarroleen waan ittiin mirkaneeffatan qabu. Kunis, namichi nama dane kun hoolaa bichisiisanii harkisaa,

dubaan deemaa dhufee, bakka araaraa hanga ga’utti wantoota isa barsiisan raawwachaa kanneen akka nyaatafi dhugaatii akka saree lafa buusuufiin odoo harkaan hinqabiin afaanii akka lafarraa nyaatu taasiisuu, wayyaa uffatee ittiin danuu dalage sana odoo ofirraa hinbaasiin turee, yeroo bakka itti gondoorrahiisan ga’u wayyaa irraa baasuun, rifeensa mataafi kan garaa jalaa irraa haaduun, qeensa irraa qoruun, bookaan dura dhiqanii, bishaanii irraa qulqulleessuun, hoolaa harkisee dhufe mataa isaarratti qaluun dhiiga irratti qeensuun gaabbuu isaa haala kana fakkaatuun kakaafakkeese raawwata.

- Akka aadaa hawaasa kanaatti qaamni waldhabe tokko yoo walitti araaramuu dide jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti rakkootu isaan mudata. Kunis, hawaasicha keessaa adda bahuu, qaama isaanii irratti mallattoon mul’achuu/buburree ta’uu/, ibidda Gujii dhabuufi gargaarsa gootalee/daboo/ keessaa nibaafamu. Nama laguu ta’a.
- Aadaa sirna araaraa Oromm Gujii keessatti meeshaalee aadaafi nyaanni aadaa sirna kanarratti qophaa’an kanneen akka: okolee, okkotee, eelee, qorii, bokkuu, siiqqee, licheeakkasumas, nyaanni aadaa qophaa’u immoo buna qalaa, marqaa, itittuu, kalaankala, booka, daraaraa/daadhiifi kkf dha.
- Sirna araaraa keessatti fakkoommiin wantootaa maal maal akka bakka bu’u ni qabu. Kunis, hoolaan mallattoo garaamummaati, rifeensa waan jedhame hunda irraa haaduun, qeensa irraa qoruun, wayyaa moofaa irraa baasanii haaraa itti ufisuun wantoota isaan itti yakka ittiin hojjetan dhabamsiisuun haaraa kan itti uwwisan nama cubbuu dhiqatee haaraa ta’e mul’isa; lafee cinaachaa ciniinii deebisuun hoo duubanjii jechuun nuti fira, lafee walii hincabsinu duuba hinsodaatii walhinsodaannu jechuudha; dammaafi daadhiin nuti akka dammaafi daadhii walitti haami’oofnu jechuudha. Fakkoommiin itittuu “qabbana buusuu” jechuu bakka bu’a. Walumaagalatti sirna aadaa hawaasa kanaa keessatti fakkoommiin wantootaa hiika adda addaa bakka bu’u.
- Sirna aadaa hawaasa kanaa keessatti hayyuun biyyaa nama nama miidhe yookiin nama yakka hojjete irratti haaluma aadaa hawaasichaatiin muraan muramu nijiru. Muraan muramu kun erga namichi waan raawate sun dogoggora ta’uu isaatti amanee/ gaabee abbaa gadaa/hayyuu biyyaatti/ dheetuun isaa akka waan dursanii harka kennachuu haala seeraafi heera mootummaatti adabbii yakkaa nixiqqeessa jedhutti haaluma aadaa hawaasichaatiin odoo lubuu dhibiin hinbaahiinfi qabeenya hinbadiin sirna gondooroo kana raawwachuun akka lammata duuti hawaasichatti hindeebineef falatu.

- Jiruuf jireenya hawaasummaa keessatti araari gondoороо faayidaa guddaa qaba. Kunis, namni tokko fira isaa, gosa isaa, saba isaa, wajjin akka lammata walhinajjeefneef/faloo/guddaafi sirna kabajamaa lammiin tokko diina isaa yoo ta'e malee mufannaan akka waliin hinjiraanne, waliin jireenya hawaasummaa akka qabaataniifi tokkummaa isaanii akka cimsatanii nageenya tasgabbii qabu akka jiraatan taasisa. Haaluma kana keessa turuun isaanii lubbuun tokko akka garmalee hinbaadne, cubbuun raawwaatamu xiqqoo ta'u isaa, kun immoo umriin dheerachuu fideera. Wantoota hinmallee hundi yoo isaanitti dhufe hunda dafanii ofirraa falachuun furmaata barbaaduun isaanii ulfaatinaafi kabaja guddaa sirna isaaniiif qabaachuu isaanii nimula'isa.

5.3. Yaada Furmaataa yookiin yaboo

Akkuma beekamuu qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu yaanni furmaataa barbachisaadha. Yaaduma kana bu'uura godhachuun qoratichi yaada furmaataa qorannoo gaggeeffamee kanaa akka armaan gaditti tarreesseera.

- ✓ Adeemsi raawwii sirna araaraa gondoороо aadaa hawaasa Oromoo Gujii kan qoratichi qorannoo isaa keessatti ibse kana qaamni dhimmi ilaalu bifa barreeffamaatti jijjiiramuu dhaloota dhufuuf kaa'uudha. Kanamalees, sirni kun saaba Oromoo hunda biratti babal'atee beeksifamuu qaba.
- ✓ Aadaan sirna araaraa gondoороо hawaasa Oromoo Gujii kun haaluma rakkoon tokko uumameen odoo lubbuun dhibiifi karri cimaan hin badiin battalumatti namni nama dane kun gaabee dafee harka kennu kun akka hindagatamneefi aadeeffachuun lammata waan akkasiirraa bilisa ba'uun duuti tasaa hinbabal'neef qaamni dhimmi ilaalu xiyyeeffannoo kenneefi irratti hojjechuun kunuunfamuu qaba.
- ✓ Adeemsi raawwii araaraa gondoороо aadaa hawaasa kanaa keessatti dhimma dubbii kanaa keessatti kan qooda fuddhatu abbootii gadaa, luba, hayyoota biyyaa ga'eessotafi dubartootalleen waan hirmaachisuuf bakka aadaan kun hinbeekamnetti keessumaa godinaalee Oromiyaa adda addaatti akka walqixxee hirmaachisanii odoo fakkeenya dansaa ta'ee gaariidha. Fkn. Acumatti Boorannafi Arsii keessattu dubartii hinirmaachisan.

- ✓ Haaluma aadaa hawaasa kanaa keessatti hubatameen qaamni waldhabe kammiyyuu dafee falachuun garaa qulqulluu walitti araaramuun jiruufi jireenya isaanii gaggeeffatan kun odoo bakka adda addaattilleen beekamee gaariidha.
- ✓ Qaamoleen waldhaban lamaan duudhaafi aadaa hawaasa isanii eeguun murtii hayyooleen kennamu kabajanii fudhachuun isaanirraa eegama.
- ✓ Meeshaaleefi nyaanni aadaa sirna araaraa gondoоро hawaasa Oromoo Gujii keessatti gahee guddaa waan qabaniifi fakkoommiiwwan inni qabu amansiisaa waan ta'eef gara fuula duraattis kana caalatti kunuunsifi to'annan barbaachisaa ta'e godhamuufii qaba.
- ✓ Sirna araaraa gondoоро kana keessatti wantoonni fakkoommii mataa isaanii qabatanii argaman kun fakkeenya dansaa kanneen biroof ta'uun egamuufi hiika guddaa qabaachuun hawaasa Oromoo Gujii keessatti qofa odoo hintaane naannolee Oromiyaa adda addaa birattillee dabarfamanii waantoonni kunneen akka hindagatamneef qaamni dhimmi ilaalu kunuunsuu qaba.
- ✓ Sirna araaraa gondoоро Oromoo Gujii keessatti hayyoon nama yakka ajjeechaa kanaa hojjeterraa faluun akka lammata hawaasicha keessatti deebi'ee hinmul'anneef gondoорameere jechuun akka hawaasaaf labsamu gochuun nageenyaafi tasgabbii amansiisaa ta'e akka hawaasicha keessatti dhufu gochuun gahee guddaa qaba waan ta'eef fuula duraafis cimee itti fufuu qaba.
- ✓ Sirna araaraa gondoоро aadaa hawaasa Oromoo Gujii kun beekamaafi aadaa kabajamaa waan ta'eef yeroo ammaa immoo hawaasicha keessatti waan dagatamuu barbaaduuf hawaasichi aadaasaa qaraa kana odoo hindagatiin kunuunfatee dhimma itti bahuun dhaloota dhufuuf dabarsuun irraa eegama.

Wabii

- Adunyaa Barkeessaa.(2011).Akkamtaa. Yaadarimee Qorannoo Hujoo.Finfinnee, Oromiyaa.
- _____.(2014).Semmoo:Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo.Far East Trading Plc.Fnfinne.
- Allowood, J. (1993). Concepts of Conflict and Conflict Resolution - Universal and Culture Specific (Swedish) aspects. In J. Allwood and Asmah. *Concepts of Conflict and Conflict Resolution in Malay and Swedish* .
- Austin,Buknya,etal.(1994).*Understanding Oral literature* .Nairobi:Nairobi Univarsity press.
- Beekan Gulummaa,(2015).Dimdimoo,Cooma Aadaafi Afoola Uummata Oromoo.
- Ben –Amos-Dan(1979).To ward a definition of folklore in context. (Reading in American Folklore)
- Boulding, Kenneth E.(1962). *Conflict and Defence. A General Theory*. New York: Harper &Row.
- Burton, John W. (1969). *Conflict and Communication*. London: Macmillan.
- Burton, J. W. (1987). *Resolving Deep-Rooted Conflict*. University Press of America.
- Dastaa Dassalegn,(2010).*Bu'ura Qorannoo.Bu'ura Qorannoo*.Addis Ababaa:Mana maxxaaansaa Boolee
- Dajanee Gammachuu(2007).Conflict and Conflict Resolution Among Waliso Oromo of Easten Mecha.The case of Guma.Series Editors,Gabre Yontiso.
- Deutsch, Karl W.(1966). *Nerves of Government*. New York: Free Press.
- Deutsch, Morton. (1973). *The Resolution of Conflict*. New Haven: Yale University Press.
- Diamond, Louise (1997). Training in Conflict-Habituated Systems. Lessons from Cyprus, in: *International Negotiation Journal*.
- Dirribii Damusee,(2012).*Ilaalcha Oromoo(Afaan Oromoo)*. Atlaantaa USA.
- Dr.Hinnant(1977:191). History Of Oromo Gujii. Addis Ababa.

- Einn, M.B and Eizen, D.S (1991). *In conflict and order understanding Society*. Boton
- Friberg, M. (1990). *Towards a Theory of Conflict and Conflict Resolution* CESAS University of Göteborg.
- Galtang, J.etal(2002). Searching for Peace: The Road to Transcend. London: Pluto Press.
- Garcia, Edmundo (1994). *War and Peacemaking. Essays on Conflict and Change*. Quezon City: Claretian Press.
- Gerholm, T. & Gerholm, L. (1991). *Doktorshatten*. Carlssons.
- Grimshaw, A. D. (1990). *Conflict Talk*. Cambridge University Press.
- Giday D.(2002). *Traditional Mechanisims of Conflict Resolution In Ethiopia*. Addis Ababa, EIIPD Press.
- Hamdessa.(2010:7). *Waraqaa qorannoo hinmaxxanfamne*. Yunivarsiitii
- Homer-Dixon, Thomas F.(1991). On the Threshold: Environmental Changes as Causes of Acute Conflict, in: *International Security*.
- Homer-Dixon, Thomas F. (1994). Environmental Scarcities and Violent Conflict. Evidence from Cases, in: *International Security*.
- Ho-Won Jeong.(2008). *Understandig Conflict and Conflic Anaysis*. London. Sage Publications LTD.
- Imobighe T.A.(2003). *The OAU (AU) and OAS in Regional Conflict Management: A comparative Assessment*. Oxford, UK: USA Distribution.
- Imana Bayyanaa(2007). *Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaarratti Xiyyeeffate*. Waraqaa Qorannoo MA. Muummee Afaan Oromoofi Ogbarruu Yunivarsitii Addis Ababaa. (Kan hin maxxanfamiin).
- Jacoby. T.(2008). *Theortical and Interdisciplinary Approachs*. London: Rutledge.
- Jamjam Udessa & Dhedecha Golelcha.(2011:23). *The Gada Demociratic Pluralism*. Addis ababa. Oromiya
- Jeong, H.(2002). *Peace and Conflict Studies: An Introduction Great Britain*: MPG Books Ltd. Printers.
- Kihlman, R.H., & Thomas, K.W. (1977). "Developing a Forced Choice Measure of Conflict Handling Behavior: The Mode Instrument". In *Educational and Psychological Measurement*.

Kihlman. R.H., & Thomas, K.W. (1975). "*Interpersonal Conflict-handling behavior as reflections of Jungian personality dimensions*".

Mamo Hebo(2006).*Land Local Custom and State Police:Land Tenur,and Land Disputes and Disputes among the Arsi of Southern Ethiopia*.Koyoto:Shouk.Adoh Book Settlers.

Punch.F.((1998).*Introduction To Social Reaserch*.New Delhi:Sage Publications Indian pvt Ltd.

_____,(1993) *The academic seminar as an arena for conflict and conflict resolution*.

Rapoport A. (1960). *Fights , Games and Debates*, The University of Michigan Press, Ann Arbor

Ruth Finnegan, (1970).*Oral Literature in Africa* Nairobi:Oxford University Press.

_____,(1970).*Oral literature in Africa*.Oxford:At the Claren don press.

Schellenberg,James A.(1996).*Conflict Resolution:Theory,Research And Practice*.New York:State Univarsity of New York Press.

Wiirtuu Jildii 9 (2001). *Biroo Aadaafi Turizimii Oromiyaatti Barruulee Qormaata Waltina Afaan Oromoo*.Finfinnee.

እሼቱ እራና፡ (2001)፡ የኦሮሞ ታርክ፡ ፊንፊኔ፡ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡

ፈቀደ አዘዘ (1991)፡ የሥነ-ቃል መምሪያ፡፡ አዲስ አበባ! ቦሌ ማተሚያ ድርጅት፡፡

ሙልጌታ ነጋሳ (1997) ፤ በአደኣሊበን ወረዳ የኦሮሞ ሴረጉማ ከግጭት አፃር፤ በኤም ኤ ዲግር መሟያ ጽሑፍ፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነጽሑፍ ትምሕርት ክፍል፡፡

የኢትዮጵያ ዲሞክራሲያዊ ሪፓብሊክ (1997)፡ የወንጀል መቅጫ ሕግ፤ አዲስ አበባ፡ ብርሃንና ሰላም ማታሚያ ድርጅት፡፡

ፒ/ር ያለዉ እንዳለወርቅ ሙሉ፡ (2011)፡ የምርምር መሠረታዊ መርሆዎችና አቀነባበር፡፡ 3ኛ እትም፡ ባህር ዳር ዩንቨርሲቲ፡፡

DABALEEWWAN

Dabalee A

YUUNIIVERSIITII FINFINNEE KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANOO AFAANII, QUNNAMTIITTI MUUMMEEAFAAN OROMOO OGBARRUUFU FOOKLOORII .

Kabajamtoota jaarroolee gandaa duraan dursee gaaffiin kun kan qophaa'eef waan biraaf osoo hin taane qorannoo ittiin guuttannaa barnoota digirii 2^{ffaa} gosa barnootaa Afaan Oromootiin waan ta'eef gaafannoo qoratichi isiniif dhiyeessu yaada deebii ni ta'a jettan deebisuun akka gumaachitan kabajaan isin gaafadha. Mata dureen qorannoon kun irratti gaggeeffamu sirna sirna raawwii araaraa gondoороo danuu hawaasa Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoorratti xiyyeeffata. Kanaafuu yaada keessan kabajaafi jaalalaan akka kennitaniif kabajaan isin gaafadha. Gaafannoowwan dhiyaatanis akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

Maqaa _____ umrii ____ saala _____ gahee hojii _____

Amantaa _____ Bakka dhalootaa (1)Godina
_____ (2)Aanaa _____ (3)Ganda _____

Gaafannoo Gaaffilee Afgaaffii

1. Haala araara gondoороo danuu keessatti nama nama dane akkamittiin qoranii akka yakki hojjetame adda baasu?
2. Hirmaattonni sirna araaraa kana raawwachiisan eenyuufaadha?
3. Adeemsi raawwii sirna araaraa gondoороo kanaa tartiibni raawwii isaa maalfakkaata?
4. Adeemsi sirna araara kanaa qara eenyuun raawwatama?
5. Yoomeessi /yeroon raawwii isaafi bakki isaa/ raawwii maalfakkaata?
6. Hirmaattonni sirna araaraa gondoороo kanaa irratti hirmaatanii raawwachisaan eenyuufaadha?
7. Dhugummaan walitti araaramuu isaanii maaliin mirkaneeffama?
8. Yoo dhugummaan walitti araaramuu baatan maaltu isaan qunnama?
9. Nyaanni aadaa sirna araara kanaarratti qophaa'uu maalfaa'i?
10. Gosoota meeshaalee aadaa, faayidaa, fakkoommiifi gartuu hawaasaa kamtu akka dhimma itti bahan naaf himuu dandeessuu.? Meeshaaleen kunniin maal maal irraa dalagamu? Yeroo akkamiifi iddoo akkamiitti tajaajilu?
11. Wantoonni sirna araaraa kanaaf barbaachisan hundi fakkoommiin isaanii maal bakka bu'a?
12. Bu'aan namoota waldhaban araarsuu hawaasa keessatti qabu maal jettee yaadda?

Dabalee B

Gaafannoo Marii Garee Xiyyeeffannoo

Kabajamtoota hayyota abbootii gadaa baallii adda addaa keessa jirtan bara gadaa marsaa 15^{ffaa} baallii 74^{ffaa} kan bara 2008n isin gahe jechaan gaaffilee marii gareef isiniif dhiyaate kanarratti akka naaf mari'attanii yaada keessan naaf gumaachitan duraan dursee kabajaafi jaalalan qabuun isiniif ibsa. Gaaffiileen marii isiniif dhiyaate kunis, waan biraaf osoo hin taane qorannoo ittiin guuttannaa barnoota digirii 2^{ffaa} gosa barnootaa Afaan Oromootiif waan ta'eef gaafannoo qoratichi isiniif dhiyeessu yaada deebii ni ta'a jettan mari'achuun akka naaf gumaachitan kabajaan isin gaafadha. Mata dureen qorannoon kun irratti gaggeeffamus Adeemsa raawwii sirna araaraa gondoora danuu hawaasa Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo irratti xiyyeeffata. Kanaafuu turtii waliin taasfuu keessatti nuffii tokko malee yaada keessan akka naaf ibsittan kabajaan isin gaafadha. Gaafannoon kunneenis akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

1. Gondoaroo danuufi araara gumaa maaltu adda adda taasiisa?
2. Haala araara gondoaroo danuu keessatti nama nama dane akkamittiin qoru?
3. Qaamoleen sirna araara kana raawwatan eenyuufaadha? Maaliif?
4. Adeemsi sirna araara kanaa yoo abbaan gadaa hinjirre eenyuun raawwatama?
5. Yoomeessi /yeroon raawwii isaafi bakki isaa/ maalfakkaata? Maaliif?
6. Hirmaattonni sirna araaraa gondoaroo kanaa irratti hirmaatanii raawwachisaan eenyuufaadha?
7. Dhugummaan walitti araaramuu isaanii maaliin mirkaneeffama?
8. Nyaanni aadaa sirna araara kanaarratti qophaa'uu maalfaa'i?
9. Wantoonni sirna araaraa kanaaf barbaachisan hundi fakkoommiin isaanii maalfa'i?
10. Bu'aan namoota waldhaban araarsuu hawaasa keessatti qabu maal jettanii yaadu?

Dabalee C

La kk.	Maqaa Guutuu	Korniy aa	Umr ii	Amantaa	Gahee hojii	Gosa	Ganda	Aanaa
1.	Abbaa G/Aagaa Xinxanoo	Dhi	60	Waaq.	Hayyuu	Uraagaa	D/Daawwaa	S/Boruu
2.	ObboBulukkisee Makuriyaa	Dhi	52	Pirote.	Daldalaa	Hookkuu	O/shaakkiso o	O/shaakkiso o
3.	Obbo Boruu Kuleelaa	Dhi	55	Pirote.	J/Waldaa	Maattii	O/shaakkiso o	O/shaakkiso o
4.	Obbo Godaanaa Sabbaa	Dhi	51	Waaq.	Hor/bulaa	Uraagaa	H/Dii maa	S/Boruu
5.	Obbo Gadaa Lammii	Dhi	48	Waaq.	Q/ bulaa	Hookkuu	Didoolala	O/shaakkiso o

Gabatee 1. Af-gaaffii hayyoota/abbootii gadaafi ogeessaf/ttiif/ ganda jiraatanitti taasifame

La kk.	Maqaa Guutuu	Korniy aa	Umr ii	Amantaa	Gahee hojii	Gosa	Ganda	Aanaa
1	Obbo Diida Jiloo	Dhi	58	Waaq.	H/bulaa	Uraagaa	S/Buqqee	S/Boruu
2	Obbo Gambeela Bariisoo	Dhi	48	Waaq.	A/Gadaa	Hookkuu	Daawwaa	S/Boruu
3	Obbo Booree Waaree	Dhi	49	Waaq.	Q/bulaa	Hookkuu	Booree	Booree
4	Obbo Waaqoo Gadaa	Dhi	55	Waaq.	Q/bulaa	Uraagaa	Uraagaa	Uraagaa
5	Obbo Waajii Waaree	Dhi	60	Waaq.	H/bulaa	Maattii	Adoolaa	A/Woyyuu
6	Obbo Danboobii Agaa	Dhi	56	Waaq.	A/Gadaa	Maattii	Girjaa	Haranfaamaa
7	Obbo Heberoo Heexoo	Dhi	48	Pirote.	A/seeraa	Uraagaa	O/shaak.	O/shaakkisoo
8.	Obbo Duuba Qumbii	Dhi	57	Pirote.	Daldalaa	Hookkuu	O/shaak.	O/shaakkisoo
9.	Obbo Nageessaa Galgaloo	Dhi	47	Waaq.	H/bulaa	Maattii	D/Daawwaa	S/Boruu
10	Obbo Waaqoo Duubee	Dhi	48	Musiliima	A/Gadaa	Uraagaa	Haraqalloo	Adoolaa Reeddee

Gabatee 2. Af-gaaffii hayyoota/abbootii gadaaf kabaja sirna gadaa Me'ee Bokkuurratti taasifame

Dabalee D

Suuraawwaan

Suuraa 1.Suuraawwan gosoota Oromoo Gujii sadan

Suuraa A. Marii garee 1^{ffaa} Uraagaa

Suuraa.B. Marii garee 2^{ffaa}

Suuraa C . Marii garee 3^{ffa}

Suuraa 2. Yeroo abbaan Gadaa gara warra namni jalaa du'etti hayyoota ergatu

Suuraa 3. Yeroo hayyoonni warra namni jalaa du'etti yeroo sadii deddeeb'anii ergaa geessan.

Suuraa 4. Yeroo hayyoonni mana warra namni jalaa du'ee deemanii deebi'anii galan.

Suuraa .5. Yeroo hayyoonni gara mana namni jalaa du'eetti lammaffaa deebi'an.

Suuraa .6.yeroo jaarsoliin lamaan walitti deebitee guyyaa gondoorroo qabatan.

Suuraa 7. Yeroo hayyoonni sadiiffaarratti nama nama ajjeese sana fidanii dufan.

Suuraa.8.Yeroo namicha fidanii dhufanii waayyaa irraa mulqan/baasan.

Suuraa 9. Yeroo namicha nama ajjeese mataa irraa rifeensa hadaniiffi qeenca irraa haadanii qoran.

Suuraa.10. Yeroo hoolaa namicha nama ajjeese sana irratti qalan.

Suuraa11. Yeroo namichi nama ajjeese wayyaa haaraa uffatee nama qulqulleefamee araaraaf qophaa'u.

Suuraa.21. Yeroo duubanjii walitti kennan.

Suuraa13.Yeroo Sirni Gondoorroo Raawwatee Gara Mana Walii Deemuu Qalatanii Nyaatan una/dhugan.

Ibsa

Ani qorataan /ttuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame,waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa kanaan dura yuunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif hin dhiyaanne ta'uusaafi wabilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessattis kaa'uu koo nanmirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____